

L. N. TOLSTOY

HACI MURAD

Tərcümə edən Cəfər Cəbbarlı

L. N. TOLSTOY

HACI MURAD

(tərcümə edən Cəfər Cəbbarlı)

M.F.Əsədov adına
Azərbaycan Milli
Mətbəxanası

Bakı — 2008

ÖN SÖZ

L. N. TOLSTOY. "HACI MURAD"
(tərcümə edəni Cəfər Cabbarlı)
«Nurlan» nəşriyyatı, Bakı, 2008, 166 səh.

Kitabda L.N.Tolstoyun "Hacı Murad" povestinin Cəfər Cabbarlı tərəfindən səhnələşdirilmiş tərcüməsi ilk dəfə çap olunur. Tərcümə ilə yanaşı "Ön söz" və "Şərhlər" verilir.

R 460300000 – 305
N — 098 — 2008 **Qrifli nəşr**

© "Nurlan", 2008

Azərbaycanda L.N.Tolstoyun yaradıcılığına həmişə böyük maraq olmuşdur. Tolstoyun əsərləri hələ sağlığında Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş, pyesləri milli səhnəmizdə tamaşaya qoyulmuşdur. Tolstoy yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatı və azərbaycanlı müasirləri ilə əlaqələrinin müxtəlif məqamları dəfələrlə tədqiqatçılarımızın diqqətini cəlb etmişdir. Ancaq yazıçının yaradıcılığının Azərbaycanda yayılması və tədqiqi tarixində hələ də mütəxəssislərə, ədəbiyyat və teatr həvəskarlarına məlum olmayan bir fakt var. Bu fakt Azərbaycan ədəbiyyatı və teatrının klassiki Cəfər Cabbarlının yaradıcılıq fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Cəfər Cabbarlının arxivində Tolstoyun "Hacı Murad" povestinin səhnələşdirilmiş tərcüməsi saxlanılır. Əlyazmanın üzərində 1928-ci il, Tolstoyun anadan olmasının 100 illik yubileyinin geniş şəkildə qeyd olunduğu tarix göstərilmişdir. Tərcümənin bu günə kimi tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməyən əlyazması Azərbaycan dövlət teatr muzeyinin arxiv-memuar fondunda 4108 saylı sənəd kimi saxlanılır. Bu, vərəqləri saralmış bir neçə adi məktəbli dəftərdən ibarətdir, birinci dəftərin

üzərində rus dilində “L.N.Tolstoy. “Hacı Murad” sözləri yazılmışdır.

Cəfər Cabbarlı Azərbaycan mədəniyyəti tarixində görkəmli dramaturq, şair, nasir olmaqla yanaşı, həm də istedadlı publisist, teatr tənqidçisi, ssenarilər müəllifi, rejissor, jurnalist və tərcüməçi kimi də dərin iz qoymuşdur. Cabbarlının yaradıcılığında dünya ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərindən Azərbaycan dilinə tərcümələri (Şekspirin “Otello”, “Hamlet”, Şillerin “Qaçaqclar”, Qoqolun “Müfəttiş” və s.) də mühüm yer tutur. O, həmçinin nəsr əsərləri - Tolstoyun “Uşaqlıq” povesti və “Anna Karenina” romanını (tamamlanmamışdır) da dilimizə çevirmişdir.

Xüsusən qeyd etmək lazımdır ki, C.Cabbarlı Tolstoyun yaradıcılığına böyük əhəmiyyət vermişdir. Onun fikrincə, yazıcının əsərlərində rus realizm ənənələri özünün ən yüksək ifadəsini tapmışdır. 1934-cü ildə sovet yazıçılarının Birinci Ümumittifaq qurultayındakı çıxışında o, yazıçılara bədii sənətkarlığı Tolstoydan öyrənməyi məsləhət görürdü. Həmin çıxışında Hacı Muradın ölüm səhnəsinin təsvirini xatırlayan Cabbarlı insan möhtəşəmliyinin sözlə necə şanlı ifadə edilməsinə diqqətli cəlb edir və Tolstoyun bu sənətkarlığını müasir yazıçılar üçün örnək hesab edir. Cabbarlının tərcümə və səhnələşdirmək üçün məhz “Hacı Murad” povestinə müraciət etməsinin səbəbini də

bununla izah etmək olar.

C.Cabbarlının əlyazmasının araşdırılması göstərir ki, bu, Tolstoyun nəsr əsərlərinin səhnələşdirilməsində ən uğurlu işlərdən biridir. C.Cabbarlının səhnələşdirdiyi “Hacı Murad” səkkiz səhnədən (pərdədən) ibarət bitkin pyesdir. Burada əsas süjet və ya demək olar ki, bütün süjet xətləri saxlanmış, Tolstoyun povestinin bütün obrazlar sistemi, həm də nəinki əsas surətlər, hətta orijinaldakı ikinci dərəcəli obrazlar da canlandırılmışdır. Cabbarlı povestin özündə olan potensial dramatik imkanlardan ustalıqla istifadə etmişdir; səhnələşdirmə üçün Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı əsərin bütün məna dərinliyini, ifşaedici pafosunu, çar Rusiyasının Qafqazdakı siyasəti əleyhinə yönəldilmiş tənqidi ruhu ifadə etməyə nail olmuşdur. Dramatik və səhnə imkanlarının bütün vasitə və üsullardan istifadə etməklə Cabbarlı çar Nikolayın və onun ətrafının - nazirlər və saray əyanlarının, ordu generalı və zabitlərinin müəllif tərəfindən verilmiş satirik təsvirini böyük ustalıqla canlandırmış, böyük rus yazıçısının sadə adamlara - sırayı əsgərlərə və zabitlərə, kazaklara, kəndlilərə və s. səmimi münasibətini əks etdirmişdir. Məsələn, Cabbarlı sırayı əsgər Avdeyev (onun taleyi haqqında hekayə verilmişdir), zabit Poltoratskinin dənşiki Vavilo, Hacı Muradın nöqərləri Eldar, Hənəfi, Həmzət, Xan-Mağoma və digər rus əsgərləri və

sadə xalq nümayəndələrinə də yer vermişdir. Söz-süz ki, Cabbarlı səhnələşdirmədə Qafqaz xalqının nümayəndələrinin obrazlarının, xalqın adət və məişətinin, mədəniyyətinin, şifahi xalq yaradıcılığını, tarixi realiyaların, təbiət təsvirlərinin əks etdirilməsinə daha böyük əhəmiyyət vermişdir.

Tolstoyun “Hacı Murad” povesti həcmi və funksional əhəmiyyətinə görə fərqlənən 25 fəsildən ibarətdir. Orijinalda əsas yeri müəllif nitqi tutur: burada geniş təsvirlərin, müəllif düşüncələrinin və yazıçının subyektiv qiymətlərinin şahidi oluruq. Azərbaycan dilində səhnələşdirməni yadəkən Cabbarlı, təbii ki, Tolstoyun nəsr mətnini qısaltmalı olmuşdur. Əsərin səhnələşdirilmiş səkkiz pərdəsi həcm etibarilə, demək olar ki, bərabərdir. Bu səhnələrin məzmununda Cabbarlı povestin müxtəlif fəsillərindən götürülmüş parçalar, hissələr və müxtəlif məlumatlardan böyük ustalıqla istifadə etmişdir. Məsələn, tərcümənin birinci səhnəsinə orijinalın I və IV fəsillərindəki materiallar daxildir. Bəzi hallarda Cabbarlı qısa şəkildə orijinalın müxtəlif fəsillərində verilmiş məlumatlardan istifadə edir, bu zaman səhnələşdirmədəki epizod və ya əhvalatlar məntiqi olaraq tam xarakter daşıyır və əsərin ümumi süjetinə “xidmət edir”. Söz-süz ki, bu zaman orijinalın mətninin bir hissəsi qısaldır, ancaq Cabbarlı monoloq, dialoq və remarkalarda Tolstoyun nəsrinin mühüm və zəruri his-

sələrini saxlamağa nail olmuşdur. Səhnələşdirmə zamanı ikinci dərəcəli surətlərin bəzilərini ixtisar etməyə məcbur olan Cabbarlı bəzi məqamlarda bu qəhrəmanların fikir və sözlərini başqa personajların nitqinə çevirir və ya orijinalın mətnindəki bəzi epizodları buraxsa da, nə süjetin məntiqinə, nə də səhnələşdirmənin kompozisiya quruluşuna qətiyyət xələl gətirmədən bunlardakı mühüm detalları başqa epizodlara daxil edir. Əksinə, səhnələşdirmənin müxtəlif epizod və səhnələri son dərəcə zəngin və tutumludur, çünki Cabbarlı orijinalın mətnindəki ən mühüm məqamları mümkün qədər lakonik şəkildə canlandırmaq üçün hər bir personajın nitqindən mahir ustalıqla istifadə etmişdir. Buna misal olaraq, orijinalın süjet və kompozisiya əsasına dayanaraq, əsərin sonunda Hacı Muradın ruslardan dağlara qaçmaq qərarına gəldiyi səhnəni göstərmək olar. Povestin orijinalında Hacı Murad bunu özü fikirləşir və qərar qəbul edir. Povestin orijinalında qəhrəmanın düşüncələri müəllifin nitqi ilə verilmişdir. Müəllif təhkiyəsində Tolstoy qəhrəmanın hər şeyi götür-qoy edərək bu qərarı necə çətinliklə qəbul etdiyini göstərir. Bu epizod əsərin süjetində mühüm funksional əhəmiyyət daşıyır. Bunları başa düşərək və nəzərə alaraq, Cabbarlı tamaşada Hacı Muradın bunları nöqərləri ilə mütakirə etməsi səhnəsinə yaradır. Onların arasındakı dialoqlarda Cabbarlı povestin orijinalındakı

müxtəlif parçalardan və məlumatlardan ustalıqla istifadə edir. Səhnələşdirmədə də qaçmaq haqqında qərarı Hacı Murad özü qəbul edir, ancaq bu qərar onun nöqərlərinə də xoş gəlir.

Səhnələşdirmənin əlyazmasında Cabbarlı personajların fərdi nitq xarakteristikasını yaratmaqda ustalıq nümayiş etdirmişdir, bu isə dramaturgiyada böyük əhəmiyyət daşıyır. Personajların nitqi tam fərdiləşdirilmiş və xarakterin, sosial mənşəyin, davranış tərzinin və s. ən mühüm cəhətlərini əks etdirir. Bu cəhətdən Hacı Murad obrazının fərdi nitq xüsusiyyətlərini xüsusi qeyd etmək vacibdir. Tolstoyun povestində onun nitqi digər obrazların nitqindən qısalığı, obrazlılığı, dəqiqliyi və konkretliyi ilə seçilir. Cabbarlı səhnələşdirmənin mətnində müəllifin nitq xarakteristikasını saxlamış, hətta bəzən Tolstoyun nəsrində özünü göstərən potensial imkanları daha da gücləndirmişdir. Cabbarlının Hacı Murad obrazı parlaq, qabarıq və möhtəşəm alınmışdır.

Səhnələşdirmə-tərcümənin monoloq və dialoqlarında Hacı Murad bir çox hallarda xarici səbəblərdən asılı olan faciəvi fiqur kimi canlanır. Təbii ki, bu öz əksini onun nitqində tapır. Məhz bu nitqi vasitəsilə biz onun analitik düşüncə qabiliyyətini, mühakimə yürütmək və nəticələr çıxarmaq meylini görürük. Cabbarlı Hacı Muradın faciəvi vəzəyyətini ifadə etmək üçün tez-tez pyes bo-

yu onun üçün xarakterik olan, onun dindarlığını, qismət, Allah yazısı kimi anlayışlara inamını əks etdirən ifadələrdən istifadə edir. Cabbarlı da səhnələşdirmədə belə variantlardan istifadə etmişdir:

Yazı böyləymiş. Allah öz əli ilə hər şeyi yazmışdır.

Yazı pozulmaz, hər şey Allahın əlindədir.

Allah nə desə, cavab o olacaqdır.

Demək, Allah böylə istərmiş, demək yazı böylə imiş.

Cabbarlı Hacı Muradın monoloqlarını səhnə ifasının imkan və xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq qurur. Səhnələşdirmənin mətnində Hacı Muradın monoloq və dialoqları, digər surətlərin onun haqqındakı sözləri Tolstoyun qəhrəmanının obrazını bütün cəhətləri ilə tam şəkildə əks etdirir. Tolstoyun povestində Hacı Muradın insani keyfiyyətləri ən müxtəlif məqamlarda üzə çıxır, Cabbarlı da səhnələşdirmədə çox güclü səhnə obrazı yaratmağa nail olmuşdur. Soyuqqanlı, əzmlı və cəsarətli, son dərəcə çətin həyat sınaqlarında mətanətini saxlaya bilən bu sərt dağlı obrazı Şamilin əsirliyində olan anası, oğlu və digər tanış və qohumlarından söhbət getdikdə emosiyalarını cilovlaya bilmir. Hacı Murad yaxın və əziz adamlarının taleyi barədə narahatlığını və qorxusunu gizlədə bilmir. Müəllif səhnələşdirmənin dördüncü pərdəsində çox maraqlı epizod canlandırmışdır; burada müxtəlif dramaturji vasitələrlə baş qəhrəmanın daxili

vəziyyətini göstərir. Bu epizodda Hacı Muradın ailəsini, qohumlarını nəyin bahasına olursa olsun, düşməni Şamilin əlindən xilas etmək arzusu əks etdirilmişdir. O, heç vaxt bu epizodda yol verdiyi hərəkətləri özünə rəva bilməzdi. Burada Cabbarlı Loris-Melikova kömək üçün yalvaran Hacı Muradın emosional durumunu göstərərək dialoqları böyük ustalıqla qurmuşdur. O, epizodun səhnə təcəssümünü yaratmaq üçün remarkalardan (“səsi titrəyərək”, “yalvarıncasına bir oxşayışla”, “qızğın”, “gözləri yaşararaq”) istifadə etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu epizodda Hacı Murad bir dəfə də olsun qismətə, Allah yazısına inamla bağlı ifadə işlətmir. Yuxarıda göstərilən remarkalar orijinalın səhnə obrazının, ən xarakterik və mühüm elementlərinin canlandırılması üçün uğurlu vasitədir.

C.Cabbarlının səhnələşdirməsində rəngarəngliyi ilə seçilən remarkalar mühüm rol oynayır, bunlar səhnə obrazlarının yaradılmasında, bu və ya digər qəhrəmanın xarakterinin, davranışının başa düşülməsində ifaçılara xeyli kömək edə bilərdi. Cabbarlı remarkalarda qəhrəmanların mimikalərini, jestlərini, daxili vəziyyətini əks etdirən elementləri, müəllif təsvirlərini canlandırır. Onun remarkaları qısa və dəqiqdir, bunlar dramaturqun əlində Tolstoyun müəllif nitqinin mahiyyətini yığcam şəkildə əks etdirmək vasitəsidir. Bu remarka-

lar qəhrəmanların dialoqlarını tamamlamaqla yanaşı, həm də Tolstoyun ideyalarını ifadə etməkdə böyük rol oynayır ki, Cabbarlı da bunları xüsusi vurğulamağa çalışmışdır. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Cabbarlı bu mühüm səhnə elementindən məharətlə istifadə etmişdir.

Tolstoyun “Hacı Murad” povestində Qafqaz xalqlarının təkrarolunmaz folklor nümunələri xüsusi maraq doğurur. Əsərdəki qan intiqamı haqqında mahnı, “Həmzət haqqında nəğmə”, Hacı Muradın anasının nəğməsi, Hacı Muradın faciəvi ölmündən əvvəl yadına düşmüş və sanki onun taleyi haqqında xəbər vermiş şahin haqqında nağıl heç bir oxucunu biganə qoya bilmir. Burada Tolstoyun Qafqaz xalqlarının tarixini, adət-ənənəsini, folklorunu, dağlıların xalq mahnılarını, onların lakonik və müdrik atalar sözlərini, tapmaca və nağıllarını uzun müddət və diqqətlə öyrənməsi öz əhəmiyyətli təsirini göstərmişdir.

C.Cabbarlının səhnələşdirməsinin əlyazmasında orijinaldakı iki mahnının - Hacı Muradın anasının mahnısının və “Həmzət haqqında nəğmə”nin tərcüməsi diqqəti cəlb edir. Povestin orijinalında Tolstoy bu mahnıların məzmununu nəsrlə verir. Cabbarlı isə bu mahnıların nəsrə olan mətninə əsaslanaraq iki orijinal şeir vermişdir. Məlumdur ki, Cabbarlı ədəbi fəaliyyətə lirik şair kimi başlamışdır və onun poeziya sahəsində özünə-

məxsus yeri olan şeirləri də az deyil. Cabbarlının həm öz pyeslərinin, həm də digər müəlliflərin pyeslərinin quruluşçu rejissoru kimi həmin əsərlər üçün şeirlər yazdığı və hətta onlara musiqi də bəstələdiyi isə o qədər də geniş yayılmış fakt deyil. Cabbarlının şairlik istedadı Tolstoyun “Hacı Murad” povestinin səhnələşdirilməsi üçün yazdığı şeirlərdə də özünü göstərmişdir. Məzmununa, ideyaestetik və bədii dəyərlərinə görə bu şeirlər Azərbaycan folkloru və poeziyasının ən gözəl nümunələrinə yaxındır.

Sözsüz ki, istər C.Cabbarlının yazdığı bu şeirlər, istərsə də povestin səhnələşdirilmiş tərcüməsinin əlyazma mətninin daha dərin təhlil və araşdırmaya ehtiyacı var.

Təəssüf ki, Cəfər Cabbarlının səhnələşdirdiyi bu əsər Azərbaycan teatrı səhnəsində tamaşaya qoyulmamışdır. Ola bilər ki, gələcəkdə görkəmli dramaturqumuzun diqqətdən kənar qalmış bu yaradıcılıq işi Azərbaycan teatr xadimlərinin diqqətini cəlb edəcək.

Fikrət Rzayev,
pedaqoji elmlər namizədi,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

HACI MURAD

BİRİNCİ PƏRDƏ

Kənddə Sadonun evinin qabağında.

- Hacı Murad — Səlam əleyküm.
 Həsən — Əleyküm əssəlam.
 Hacı Murad — Xoş gördük, baba.
 Həsən /taniyaraq/ — Ya allah, ya allah, xoş günün olsun, Nayıb*. Yessu, tez qaç məscidə, atanı çağır.
 Həsən — Xoş gəlmisiniz, Nayıb /Daxmanın qarısı açılır/.
 Mayto /əllərini döşünə qoyaraq/ — Xoş gəlmisən, səfa gətirmisən /Balışları düzəldir/.
 Hacı Murad — Allah oğlanlarını saxlasın, xanım. /Dua oxuyub oturduqdan sonra/ Nə xəbər var, baba?
 Həsən — Tazə bir xəbər yoxdur, mən arılıqda idim, hələ bu gün oğluma baş çəkməyə gəlmişəm. Tazə xəbər olsa da oğlum de-

yər /Deyə qonağın üzünə deyil, döşünə baxır/.

Hacı Murad — /Yüngülcə başını yelləyərək/ Baba, bildiyini demək istəmirsən.

Həsən — Yox, yox. Allah haqqı, tazə heç bir şey yoxdur, yaxşı tazə bir şey, deyilməli bir xəbər yoxdur — ancaq tazəcə odur ki, bütün dovşanlar qartalları necə qovmaq üçün hey məsləhətləşir, qartallar isə üst üstdən dovşanları orada - burada parçalayırlar. Keçən həftə Urus itləri məscidin yanında daxmaları dağıtmış, otları yandırmışlardır. Onların üzü dönsün /nifrindən çəkinmədilər/.

Eldar — /Qapıda/ Səlam əleyküm.

Həsən — /Gəncə işarə ilə/ Bu kimdir?

Hacı Murad — Mənim həmsiyrimdir. Adı Eldardır.

Həsən — Çox gözəl. Eldar, əleyküm əssəlam. Otur. /Deyə Hacı Muradın yanında keçə üstündə yerə əyləşir/.

Həsən — Bizimkilər də qoçaqdırlar, keçən həftə iki urus iti — soldat tutmuşlardı. Birini öldürdülər, birini də Vedenə* İmam Şamilin* yanına göndərdilər.

Hacı Murad — Çox yaxşı — /Deyə bayırdan gələn səsləri dinləyir/.

Sado — Səlam əleyküm.

Hacı Murad — Əleyküm əssəlam. Nə xəbər var, Sado?

Sado — Tazə bir xəbər yoxdur, ancaq səni ölü ya diri tutmaq üçün Vedenədən əmr göndərilmişdir, Nayib. Şamilin göndərdiyi adamlar hələ dünən getmişdirlər, xalq İmam Şamilin sözündən çıxmağa qorxur. Ehtiyatlı olmaq lazımdır.

Hacı Murad — /Diqqətlə dinləyərək/ Nə yazılıbsa, o olacaqdır. Quranda deyilir ki, insanların taleyi yazılmış və boynundan asılmışdır. Allah özü bizim yazımızı yazmışdır, bilirmiş.

Sado — Allah bilər, nə qədər ki, mən sağam, mənim evimdə mənim qonağıma kimsə bir şey edə bilməz. Ancaq çöldə necə? Bunu düşünmək lazımdır.

Hacı Murad — /Təsəvvür ilə/ Çox yaxşı, indi inşallah o ruslara bir adamlı məktub göndərmək lazımdır.

Sado — Ey, Ey, Yessu, dədəni çağır.

Yessu — Baş üstə, ağa. /Deyə cəld qaçıb gedir/

Hacı Murad — Mənim müridim* gedəcəkdir, ancaq bir bələdçi lazımdır.

Sado — Yaxşı, qardaşım Məhəmmədi göndərəm.

Hacı Murad — Neynəyək, qonaq. Bir də Hexiyə

- adam göndərmək lazımdır. Orada isə onun işi bu olacaqdır/ Vəznəsini çıxarır, lakin qapının cırlıdadığını görəncə tez vəznəsini yenidən yerinə sancır /.
- Mayto — /Çözən götürüb/ yüyürübən/ Deyə əllərini döşünə yığib baş əyir/.
- Hacı Murad — /Vəznəsindəki yazının içindən bir kağız çıxararaq/ Bu kağız oğlum Yusifə verilməlidir.
- Sado — Cavabı haraya çatacaqdır?
- Hacı Murad — Cavabı sənə, sən də mənim üçün gətirərsən, anladınmı?
- Sado — Yaxşı, nayib. Xoş gəlib səfa gətirmisiniz, evimizə gəldiyinə görə çox razıyam, buyur. Nayib, bismillah elə.
- Hacı Murad — Çox sağ ol.
- Eldar — Buyur, Mürşid*, sən dünəndən bəri yeməmişən.
- Sado — Buyur, nayib, bizim balmız yaxşı baldır, buyur.
- Həsən — Bu il bal çox yaxşı gəlibdir, həm də çoxdur, həm də yaxşı ... buyur /Yessu qayıdıb qapıda oturur/
- Hacı Murad — Çox sağ ol, bəreəllah .
- Məhəmməd — Səlam əleyküm.
- Sado - Budur, Məhəməd də gəldi.
- Hacı Murad — Buraya gəl, sən mənə gərəksən.
- Məhəmməd — /Qonaqların qabağında daban üstə

- oturaraq/ Buyur, Nayib.
- Hacı Murad — Mənim müridimi rusların yanına apara bilərsənmi?
- Məhəmməd — Olur, Nayib. İnşallah olur. Allah istərsə hər şey olur. Mənim qabağımıza heç bir Çeçen çıxa bilməz. Ya başqası gedər, hey söz verər bir şey də etməz. Mən isə edə bilərəm.
- Hacı Murad — Yaxşı, əmək üçün alacaqsan /Üç barmağımı göstərir/.
- Məhəmməd — Yaxşı, anladım, hamısını anladım.
- Hacı Murad — Çox yaxşı.
- Məhəmməd — Mənim üçün pul bir şey deyildir, mənəim üçün iyid başçımıza qulluq etmək daha qiymətli. Bizim dağlarımızda Hacı Muradı hamı tanıyıb, sənəin o rus donuzlarını necə əzdiyini və əzmədə olduğunu bilir.
- Hacı Murad — Bəsdir, bəsdir. İpin uzununu, sözün qıyası.
- Məhəmməd — Yaxşı, danışmaram.
- Hacı Murad — Mənə bax, Arqun çayı meşədəki talanın yanında burulduğu yerdə iki taya ot var, görmüsənmi?
- Məhəmməd — Görmüşəm, hamısını görmüşəm.
- Hacı Murad — Orada üç atlı dayanmışdır, onlar mənəim müridlərimdir, orada mənəi gözləyirlər.

- Məhəmməd — Çox yaxşı.
 Hacı Murad — Mənim nökrəm Hənəfini xəbər alarsan. İstəyirmisən, nə etmək və nə demək lazım olduğunu Hənəfi bilir.
 Məhəmməd — Yaxşı.
 Hacı Murad — Onu, o Rusların naçarnikini knyaz Vorontsovun yanına aparmaq lazımdır. Bacararmısən?
 Məhəmməd — Apararam, nayib, inşallah apararam.
 Hacı Murad — Aparmaq və geri gətirmək lazımdır. Anladınmı?
 Məhəmməd — Olur, allah istəsə hər şey olur, inşallah.
 Hacı Murad — Qalaya apararsan, sonra meşəyə qayıdarsan, mənim vanıma, mən də orada olacağam.
 Məhəmməd — Yaxşı, edərəm, hamısını edərəm.
 Hacı Murad — Haydı, get.
 Məhəmməd — /Qalxıb əllərini döşünə qoyaraq, yaxşı, Nayib, — deyər çıxıb gedir./
 Sado - Yolda dincəlmək lazımdır/ Sado öz qonağına və onun yardımçılarna yataq hazırlamışdır/
 Hacı Murad — Doğru deyirsən, sən yat, Eldar.
 Həmdulla — Mürşid üç gündür ki, yuxusuzdur, üstümüzə Şamil müridin göndərmişdi, biz onların əlindən qaçırdıq.

- Hacı Murad — /Sadoya/ Elədir, doğrudur, Sado, mənə görə səni öldürərdi, özünü gözlə, Sado.
 Sado — Bilirəm, sən Şamil ilə sözə gəldikdən sonra bütün Çeçenistana elan vermişdir ki, kimsə səni evinə, həndəvərinə buraxmasın. /Əllərini döşünə qoyaraq/ Sənin gəlişin məni sevindirir, mən, Nayib, sənənin gəlməyinlə sevinir və fəxr edirəm.
 Eldar — /Təsəvvür ilə/ Çox gözəl.
 Hacı Murad — Qorxuludur, əzizim, Qumuxlar* mənim burada, sənənin evində olduğumu bilib bilərlər, özünü gözlə /Qonaq həmişəki kimi diqqətlə gözlərinə baxır/.
 Sado — Yox, mən lazım olduğu kimi edərəm, sən mənim qonağımsan.
 Eldar — Çox yaxşı.
 Hacı Murad — Onlar mənim təslim edilməyimi tələb etsələr? ...
 Sado — Ya ... qonağımı müdafiə edərəm /Qoruyaram/ Allah istərsə canımı da verməyə hazırım.
 Eldar — Çox yaxşı, barəkallah.
 Sado — Nə qədər ki, sən mənim evimdəsən və mənim başım bədənimdədir, bir kimsə sənə bir yamanlıq edə bilməz, mənə inan, Nayib, rahat yat.
 Hacı Murad — /Hacı Murad o qayğı ilə onun göz-

lərinə yenə baxaraq/ Sənin sözün doğrudursa, Sado, Quranda deyilir, xaricilər də sənə qonaq olurlar. /Əlini Sadonun çiyinə qoyaraq/ sən şad və məsrur olub xeyir görərsən, Sado.

Sado — Çox sağ ol, Mürşid. Ata, haydı, sən də Yessu, atları quyuqla /balış qoyaraq/. Dincəl, Nayib /deyərək özü o biri odaya keçir/.

Həsən — Şirin yuxu /Deyə daxmadan çıxır/ .

Hacı Murad — /düşünərək/ Belə, Eldar, mənim gənc dostum, mən həmişə belə müvəffəqiyyətli olacağıma və öz taleyimə inanmışam. Mənim bu boranlı həyatımda hər şey mənə əl vermişdir, hər şey mənim üçün düzəlmişdir, hər şey.

Eldar — İndi də, Mürşid, belə olacaq, inşaallah.

Hacı Murad — Qoy olsun, sərdar* yenə qoşun verisin, özü vəd etmişdir. /Acıqlı/ onda özünü gözlə, İmam, La ilahə illəllah, - deyərək Hacı Murad gəlir deyə səslənərək uçar və onun üzərinə qonaram, qoca köpək. Mən səndən intiqam alaram, qoy arvadların ağlasınlar. Yenə o urus padşahı verər, yenə Avariya mənim olar. Yox, bu azdır, inşaallah bütün Çeçenistan mənə tabe olar. /Diqqətlə dinləyərək/ Ey... kim-sən? nə istəyirsən? /tez qayıdıb tapança-

sın götürür/.

Sado — /Bir həyacanla/ Düşünmək lazımdır/ deyə qonağın qabağında oturur/ Sənin gəldiyini bir arvad damdan görüb öz ərinə demişdir. İndi bütün kənd bilir. İndi qonşulardakı arvad gəlib dedi: Qocalar məscidə toplaşmışlar və səni tutmaq istəyirlər, onlar Şamilin qəzəbindən qorxurlar.

Hacı Murad — Getmək lazımdır.

Sado — Elədir, lazımdır, Yessu /deyə qışqırır/.

Yessu — /Fit ilə cavab verərək/ Buradayam.

Hacı Murad — Eldar /yavaşcadan onu itələyir/.

Eldar — Bəli, Mürşid/deyə cəld sıçrayıb papağını düzəldir/.

Sado — Atlar hazırdır, Nayib /deyə yenidən oğluna fit verir/.

Hacı Murad — Yaxşı, Sado, Allah sənə əcr versin.

Yessu — /Fit ilə cavab verib içəri qaçır/.

Həsən — /Damdan fit verir/ E hey, Sado, kişilər gəlirlər /deyə məscid tərəfi göstərir/.

Hacı Murad — Sağ ol, qonaq /barmaqlarındakı qamçını yavaşcadan Yessuya toxunduraraq/ balaca, atları vur.

Yessu — Hazırdır, Nayib /deyə qaçır/ /Hacı Murad bir cəsəret və ötkəmliklə cocuğun ardınca gedir. Eldar da onun ardınca yönəlir. Sado o tərəf bu tərəfə keçərək, onla-

rı ötürdü. Birdən yoldan tez bir şey, bir kölgə görünür, sonra da bir başqası görünür, gurultulu və təhdidedici səslər eşidilir /.

Səslər — Dayan, kimsən?

Hacı Murad — /Qurşağından tapançanı çıxararaq/
Nə istəyirsiniz? /sol əli ilə tüfəngini boy-
nundan çıxarır və sağ əlinə alır/.

Səslər — Dayan, dinlə.

Hacı Murad — Hə, nə var? Tutmaqımı istəyirsiniz, yaxşı, tutunuz /tüfəngini qaldıraraq/ Hə... /Hacı Murad gözləyir. Hacı Murad və Eldar belə keçir Uzaqdan iki atlının tappılı-
tı eşidilir, bu aralıqda birdən birə bir fit səsi, cavabında kənddən iki güllə səsi eşidilir. Yenidən sükut. Ancaq xoruzlar banlayır. Quqquluqu... Quqquluqu/...

İKİNCİ PƏRDƏ

Knyaz Vorontsov, Poltoratski, Loris- Melikov*
və knyaginya Vorontsova.*

Vorontsova — /Poltoratskinin fikri dağınıq olması ilə və oyunu qarışdırması ilə əylənrək/ Ax Poltoratski, siz nə gülməlisiniz?! Öylə deyilmi, əfəndilər? Yaxşı oynayan-sınız /Ürəkdən gülür/.

Loris - Melikov — Yox-yox, belə olmaz. Yenə də tuzu boş çıxartdı.

Poltoratski — /Əyilmiş kimi/ Ay, bağışlayınız.

Vorontsova — Soruşma, mister, oy bağışlayınız. O, heç düşünmədən oynayır /Yenidən onu cinləndirərək/ Hə, nə oldu? Gördünüzümü?

Poltoratski — Siz, knyaginya, heç onu demirsiniz ki... /Deyə yanındakı işvəkar gözəldən göz çəkmədən gülümsəyir/ .

Vorontsova — O, gəldi, o, gəldi? /deyə cazibəli

- bir gülümsəmə ilə özünü ona doğru əyir/
 Poltoratski — /Bu yaxınlıqdan şaşıraraq gülümsəməyə sevinərək/ Bağışlayın, knyaginya, deyə, qızarıb kartları qamarlayır və tələsik qarışdırır/.
- Loris — Melikov - Sən deyilsən.
 Vorontsov — Bağışlayınız, əfəndilər, mənim yanına nöbətçi gəlmişdir. Marya, sən mənim yerimə oyna /deyə qalxıb, evvanda Sadrinovun yanına düşür və onunla söhbətə girir/.
- Vorontsova — Razımısınız /Deyə cəld və yüngül bir hərəkətlə qalxıb ipək paltarını xışıldadaraq ərinin yerində oturur./
- Loris — Melikov — Mən həmişə sizinlə hər şeyə razıyam, knyaginya /deyə əlini öpür/
 Poltoratski — / Hər şeydən çox sevinc/ Çox-çox
 Vorontsova — Şadınsınız, mən axır heç oynaya bilmirəm /Məsud bir qadının gülüşü ilə gülümseýir/.
- Poltoratski — / Güllüşə sevinərək / Daha yaxşı.
 Vorontsova — Necə, bir də deyin. necə? /gülür/...
 Poltarski — Bağışlayınız.
 Bu aralıq sıxıq çinarın yanında əsgərlər gəlirlər.
- Panov — /Komanda verərək/ Dur. Uşaqlar, yerlərinizi tutun.
- Vorontsov — /Oynayanların yanına çıxaraq/ Əfəndilər, bilirmisiniz mən nə təklif edirdim?

- Vorontsova — Nə?
 Vorontsov — Şampanski içəyin.
 Loris — Nə deyirik ki, bu çox gözəl içdir.
 Vorontsova — Bəs siz?
 Poltoratski — İçməyə mən də həmişə hazırım.
 Vorontsova — Görünüz, əfəndilər, bir görünüz bu necə adamdır. /gülür/...
- Poltoratski — Bağışlayınız /Qızarıb və şaşırır/.
- Vorontsov — Yaxşı, Mari, buyur gətirsinlər /Oyuna oturur/.
- Vorontsova — Bu saat /Çağırır/ Vasili! /Deyə evə girir/.
- Panov — /Acıqlı-acıqlı mırıldayır/ Elədir ki, var, itirmişəm, yadımdan çıxmışdır, ya da yolda cibimdən düşmüşdür.
- Avdeyev — Antonic, sən nə axtarırsan?
 Panov — Çubuğumu, Allah bilir hara indi getdi.
 Panov — Çubuq salamadır.
 Panov — Çubuq budur, buradadır.
 Avdeyev — Mən bir başqa yerə...
 Panov — Orada haraya?
 Avdeyev — Onu biz təzə düzəldirərik. /Cibindən bıçağını çıxarıb yeri qazıyır.
 /Livanda qalmır, - deyərək - şampanskini tökür, Vorontsova paylayır/.
- Bondarenko — Ehey, uşaqlar, gizləndə tütün çək-

- mək olmaz, qadağandır.
- Panov — Nə yavaş-yavaş danışsən, gizli hansıdır? Hələ elələri qaravulda, vəssalam.
- Avdeyev — Deməli, tütün də çəkmək olar /Çala qazıyır/.
- Panov — Sizi bura göndərirlər ki, dağlılar birdən gizlicə topdan zaddan götürməsinlər. Keçən dəfəki kimi düz topu guppuldat qalaya.
- Avdeyev — Əlbət də, doğrudur /kisədən çalaya tütün qoyub, qarnı üstə uzanıb və çubuq tutuşduqdan sonra/ budur, çubuq da hazırdır.
- Panov — /Burnunu çəkərək/ Düzəldtik.
- Avdeyev — Necə bəs? /Böyrü üstədirlər, hərlənib yanına gəlir/
- Panov — Bura bax, əhsən Avdeyev, sən ki, ustaymısan, yavaş bir /Uzanır və qolu ilə çubuğunu təmizləyib çəkir/.
- Vorontsov — Bura çıx, odun qırmaq üçün meşəyə siz kimi yollayırsınız? Təyin edilmişdir?
- Poltoratski — Syomin, yarın səhər tezdən nə var ki?
- Vorontsov — /Xəfifcə gülümsəyərək/ Biz sizinlə orada görüşərik, hələlik /Yavər ilə gəlirlər/.
- Poltoratski — Çox məmnunam, /Baş əyərək/

- knyaginya, gecəniz xeyrə qalsın.
- Vorontsova — /Gülümsəyərək/ Yox, siz qızıl onluğunu nə üçün atdınız? Onu deyiniz /Əlini bərk sıxıb ürəkədən silkələyir/.
- Poltoratski — /Sevinclə/ Bağışlayın, knyagiya.
- Loris-Melikov - Boş yerə tuzu korladı /Knyagiya ilə qol-qola evə gedirlər/.
- Poltoratski — Evdə ... gözəl mələk.
- /Dərindən bir ah çəkib ümitsiz əllərini sallayır.
- Qala divarındakı evə gedib qapını ayağı ilə itələyir. Açılmır, döyür/. Eh, zəhrimara qalasan /Ayağı və qılıncı ilə taqqıldadaraq/ Ey, Vavila!
- /Vavila soldan qışıldan çıxıb səndələyə-səndələyə gəlir./
- Poltoratski — Hansı cəhənnəmdə idin?
- Vavila — Kaptenarmus* İvan Matveyevin yanında idim, onun ad qoyulan gündür.
- Poltoratski — Bəs bu qapını nə üçün qıfıllamısan? Heyvan.
- Vavila — Başına dönüm, ağa, qıfılsız qoymaq olmaz ki...
- Poltoratski — Heyvan, mən sənə göstərəm necə olmaz /Üzünə sillə ilə vurur/.
- Vavila — Vur /həyəcanla/ Vur ağa, mən axmağam, yaxşı, ağam, vur /Dizi üstə düşür/.
- Ancaq qapını bağlayacağam, birdən biri

- girdi apardı, onda nə olsun, hə?
- Poltoratski — /Əlini tərpedərək/ Sən yenə sərxoşsan?
- Vavila — Doğrudur, içmişəm. Dərdimdən içmişəm. Bu nə gündür, bu nə dirilikdir. Kaptenarmus İvan Matveyevin gəliri də var, arvadı da var. Bir ildən sonra azad olmağa ümidi də var. Amma mən nə edim? Uşaq vaxtımdan yuxarı ağaların qulluğuna alınmışam. İndi budur qırxıdan artıq yaşım var, bu vaxtadək bir yol da olsun evlənməmişəm. Hələ bu vaxtadək ağaların yanında müharibələrdə yaşayıram. Bu nə dirilikdir, hə?
- Poltoratski — Bəsdir, darıxdım, sənə vədə verirəm ki, Qafqazdan qayıdan kimi sənə azadlıq kağızı verəcəyəm, sözümün üstündə duraram. Azadlıq kağızı al, bitdi getdi /Eyvana keçir/.
- Vavila — Azadlıq kağızı, mən o kağız ilə haraya gedəcəyəm? Hara, hara hə. Evə, mənim yaxşı ağam. Yox, mənim günüm it gündüdür. /Pillə üstündə oturub və mırıldayıb yatır. Evdə musiqi/.
- Poltoratski — /Pəncərəyə baxıb ah çəkərək, gülümsəyərkə/ Aman Allah, nə qədər gözəldir.

- Nikitin — /Sükutu pozaraq/ Deyirlər zabitimiz yenedən hakimiyyətə puluna girişmişdir... O, uduzmuşdur.
- Panov — Verər.
- Avdeyev — Əlbəttə, verər, yaxşı zabitdir.
- Nikitin — Yaxşıdır, yaxşıdır, ancaq pullar, pullar bizim pulumuzdur, yolumuzun puludur. Biz altı manat yarımımız ilə özümüzə yemək alırıq, kələm də əkirik, ot da götürürlər, yolun atlarını da saxlayırıq. Hamısını özümüz hazırlayırıq.
- Bondarenko — Yenə? Doğrudurmu? Yolun öz işlərinə özü baxır.
- Nikitin — Deyirəm pullar bizimdir, yolun pullarıdır, sandıqların açarı isə ondadır, komandirdə...
- Avdeyev — O da həmişə sandıqdan borc götürür və heç bir zaman qaytarmır. /Gülür/...
- Nikitin — İndi də belə, mən də onu deyirəm.
- Panov — Deyirəm verər.
- Nikitin — Darı almaq və yaza çəkmə hazırlamaq lazımdır. Pul gərəkdir, necə ki, o, pulları götürüb qumara uduzubdur, eləcə də ondan hesab çəkmək lazımdır.
- Panov — /Acıqlı/ Deyirəm, pulu, necə istərsə elə də edər.
- Avdeyev — Əlbəttə, götürür və qaytarar, birinci dəfə deyildir ki?!

- Tixonov — /Dəftərxana qapısında papiros çəkir və Poltoratskini görüb çağırır/ Ey, Poltoratski, nə döşüyürsən, yoxsa yenə uduzmuşsan?
- Poltoratski — /Ayılmış kimi/ A... Yox, on yeddi manat uduşmam. /Yanına gəlir/ Bir şüşə də içmişəm.
- Tixonov — /Cinlənərək/ /əsbəbiləşərək/ Mariya Vasilyevnaya da baxmışan?
- Poltoratski — Mariya Vasilyevnaya da baxmışam /Deyə gülümseyir/.
- Tixonov — İndi də onu düşünürsən, hə? Hazır ol, əzizim. O, sənin başını hərləndirməsin.
- Poltoratski — Sən görürsən ki, necə arvaddır. Nə üçün sən anlamırsan, Tixonov, bizim sol-dat həyatımızda belə şey harada görə bilərsən, xalis mələkdir, əzizim.
- Tixonov — /Ah çəkərək/ - Ona söz yoxdur, cazibəli qadındır /Sükut, evdə musiqi çalınır, kilsə zəngi on ikini vurur/.
- Tixonov — Sən, əzizim, tezdən durmalısan. Yaxşısı budur get uzan yat, saat beşdə bölüyün ilə yola çıxarsan. Çıxmalısan.
- Poltoratski — /İstəməyərək/ Axtarsan o elədir, doğru deyirsən. /Çağırır/ Vavila, bura bax, səhər məni saat beşdə oyat. Eşidirsən, ya yox?

Vavila — /Gözü yuxulu mırıldaır/ Sizi necə oyadı? Siz dalaşsınız axı.

Poltoratski — Mən sənə deyirəm oyat, eşitdin?

Vavila — Yaxşı, eşitdim də.

Poltoratski — Get şamı yandır.

Vavila — Baş üstə /Gedir/.

/Uzaqdan çaqqallar ulaşır gülüşür, ağlaşır/

Panov — Deyəsən, yenə çaqqallardır?

Avdeyev — Qırılmışlar necə də ağzağıza vermişlər?

Bondarenko — Onlar sənə gülürlər, sirsifətini də mənə uzadır /Gülür/.

Poltoratski — Yaxşı, mən getdim. Tixonov, bəs sən nə üçün yatmırsan? /Zabitlər odasına gedir/

Avdeyev — /Tənbəllənmiş kimi ağzında mırıldayaraq oxuyur. Birdən kefi kökələrək /Tələsik kisəsindən çubuğu dolduraq/.

Panov — Nə olar ki, düzəlişdir.

Bondarenko — /Dadlı bir əsnəmə ilə/ Uşaqlar, bilirsinizmi nə yuxu görmüşəm... /Birdən/

Panov — Dayan, kimsən /Deyə səslənib tufəngi qapır və yoldaşları ilə bir yerdə yola çıxır/.

Məhəmməd — Mənim dinc Çeçenim /Yanaşib özünü və yanında başlıqlı bürünmüş Hənəfini göstərərək/ zor yox, şaşqa yox,

- Kiniyazi istəyirik.
- Panov — *Öz yoldaşlarına/ Deməli, elçilər alay komandirin yanına getmək istəyirlər.*
- Məhəmməd — *Knyaz Vorontsov /deyərək/ lazımdır, böyük iş gərəkdir.*
- Panov — *Yaxşı, yaxşı, apararıq /Tüfəngi buraxaraq/. Yaxşı, Nikitin, aparsana bunları Bondarenko ilə bir yerdə, aparın, növbətçiyə təhvil verin, özün yenə də qayıt. Ancaq ehtiyatlı ol ha, deyinən qabağında getsinlər.*
- Nikitin — */Tüfəngi göstərərək/ Bəs bu nədir? /süngünü hərəkətə gətirərək/ Bir zorlarım suyu çıxar.*
- Avdeyev — *Deyəsən daha nəyə yarar?*
- Panov — *Haydi, marş /çinarın altına qayıdır/.*
- Avdeyev — *Bircə bilmirəm bu gecələri hansı cəhənnəmdən gəlirlər /Tütün ilə çalışır/.*
- Panov — *Deməli lazımdır /Gərnəşərək/. Hava sərinləşdi.*
- Avdeyev — *Eh... nə isə çox darıxıram, ürəyim necə sıxılır. Antonic, heç sən də darıxırsanmı?*
- Panov — */Əsnəməyərək/ Burada nə darıxmaq? Mən qulluqdayam.*
- Avdeyev — *Mən isə hərdən elə darıxıram ki, heç özüm də bilmirəm nə edim.*
- Panov — *Bu yaxşı /Çalaya doğru əkilir/.*

- Avdeyev — *Onda mən hökumət pullarını içməzdim. Yadındadır? O da elə ürəyimin sıxılmasından idi. Elə sıxıldım, elə darıxdım ki... Axırda dedim qoy cəhənnəmə, keflənim, sonra nə olur olsun.*
- Panov — */Gülərək/ Əvəzində səni də o qədər döydülər ki, öləne kimi ağrısı canından çıxmıyacaqdır.*
- Avdeyev — *Onu heç demə, küreklərimin zolaqları indi də qurumamışdır.*
- /Eyvandan yun paltarlarını geyinmiş Vorontsov və Tixonov çıxırlar/.*
- Avdeyev — */Yenə dərinədən ah çəkərək/ Eh, Antonic, darıxıram, deyəsən yenə də içməli olacağam.*
- Panov — *Şərabdan daha yamanlaşır. Mən çox yaxşı bilirəm.*
- Avdeyev — *O da başıma gəlibdir, ancaq nə edim?*
- Panov — *Axı, ürəyin nədən sıxılır ey...*
- Avdeyev — *Mənim ürəyim? Mən evimiz üçün darıxıram.*
- Panov — *Yaxşımı dolanırdınız, varlısınız mı?*
- Avdeyev — *Varlı yox, amma yaman da dolanırdıq... yaxşı dolanırdıq /Düşünür/.*
- Panov — *Böylədi.*
- Avdeyev — */Həvəslənərək/ Axı mən, Antonic, soldatlığa öz xoşumla gəlmişəm. Qardaşımın yerinə gəlmişəm. Onun beş uşağı*

vardır, mənə isə yenəcə evləndirmişdilər. Anam yalvardı ki, uşaqsız külfətinin yerinə götürsünlər, düşündüm mənə nə var, yəqin mənim yaxşılığımı yaddan çıxarmazlar. Ağanın yanına getdim. Ancaq ağam isə qəribədir, deyəsən yerışı- yuruşu özündə deyildir.

Yaxşı, dedi: əhsən, get. Mən də gəldim qardaşımın yerinə, yəni böyük qardaşımın əvəzinə gəldim.

Panov — Nə olar ki, o da yaxşı işdir.

Avdeyev — Amma Antoniç, inanırmısan, indi darıxıram, vallahı doğru deyirəm. Çoxu da ona görə darıxıram ki, nə üçün öz qardaşımın yerinə gedirsən, indi özü içmiş şah kimi dolanır, sən isə burada əzab çəkəsən. Özün bilirsən ki, bizim əsgərliyimiz xalis ölümdür. Odur ki, düşündükcə, daha yaman olur. Bir də qardaşım çox yaramaz köməkçidir... Qorxuram bütün dirli-yimiz dağılıb gedər. Mənim arvadım da onun evinin künc - bucağında yaşayacaqdır. /Dərin bir ahla/ Görünür ki, günah-larım böylədir. Yazım böyləymiş... Eh... eh./ Başın aşağı salır/.

/Vorontsova yatmaq üçün geyinmiş olaraq çıxır, Vorontsov da qayıdır/

Vorontsova — Nə üçün səni çağırırlardı?

Vorontsov — Növbətçi və birdən ... /sözünü kəsir/

Vorontsova — /maraqla/ kim?.. nə?

Vorontsov — /Bir heyətlə/ deyə bilməzsən, /təhdid ilə/ Ona biz hələ baxarıq.

/Nikitin və Bondarenko dəftərxanadan çıxır və miralayı görüncə bir vəziyyət alırlar/.

Vorontsova — Yaxşı, Simon, siz mənə deyiniz nə olmuşdur, həm də bu saat. Nə olmuşdur? /Gözü ona baxır/

Vorontsov — Axı, mənim əzizim ... /Qucaqlamaq istəyir/

Vorontsova — /Özünü qaçıraraq o.../ Yox, yox heç də əzizin deyiləm /deyə oturaraq/ bunlar elçilər idilər, öyləmi?

Vorontsov — Bunlar elçi olsalar da, hər halda mən sənə deyə bilmərəm.

Vorontsova — Deyə bilməzsən. Onda mən özüm sənə deyərəm.

Vorontsov — /Gülümsəyərək/ de görək.

Vorontsova — Hacı Murad, hə?

Vorontsov — Sus... /baxaraq əsgərlərə/ Təhvil verirsiniz?

Hər ikisi — Öylədir ki, var.

Vorontsov — /Əsgərlərə/ Gediniz, /Öz arvadına/ bunu sən haradan bilirdin?

Vorontsova — Haradan, haradan. Mən neçə gün-

dən bəridir ki, onunla danışığ aparıldığını eşidirəm, sən gerek ki, vədlər ilə onu tovlayırsan, deyilmi?

Vorontsov — Nə olsun, gizlətmirəm, danışığ aparıram.

Vorontsova — Hacı Murad özü, aman allah. Bilsən, Simon, mən sənin bu müvəffəqiyyətinə nə qədər sevinirəm /Ərinə doğru uzanırlar/.

/Əsgərlər çinar altına qayıtmışlar və Panov onlardan soruşur/

Nikitin — Miralaygil hələ yatmamışlar, nə isə deyirlər.

Vorontsov — /onun əlini öpərək/ Mari, təəssüf ki, mən sənin bu sevincini pozmalıyam. Hələ ancaq elçi gəlmişdir. Yenə bildirdi ki, Hacı Murad, o yarın özü də gələcəkdir. Meşədə odun qırılan yerə... oraya gələcəkdir. Tanıyırsan?

Vorontsova — Bilirəm, bilirəm, Şahn dərəsinə. Allaha şükür, nə qədər sevinirəm /Qalxıb ərini öpür/.

Vorontsov — Sən də çox möhtərəm Mari /Arvadını qorxudur/ unutma ki, ancaq mən Rusiyanın ən böyük düşməni dağlardan çəkib gətirə bilmişəm. Unutma ki, o Şamil-

dən sonra ikincidir.

Vorontsova — Bu xəbər sənin atanı nə qədər sevincindir?! O, Qafqaziya canişini olduğu üçün... /Öz əri ilə evə keçir/

Nikitin — /Gülümseyərək/ Amma, qardaşlar, siz bilərsiniz ki, bu başı qırxıq uşaqlar necə uşaqlardır, mən hətta onlar ilə danışmışam da.

Panov — /Rişxənd ilə/ Məlum şeydir, danışarsan.

Nikitin — Vallahı yaxşı adamdırlar, lap bizim Rusiya adamları kimidirlər. Biri evlidir, Matuşka dedim var? Var dedi: Barancuq dedim var? Dedi: çox, çox var. Ha böyləcə yaxşı, yaxşı söhbət etdik /Oturaraq/ Yox, uşaqlar, birdən-birə görünür ki, yaxşıdırlar.

Avdeyev — Necə yaxşıdırlar? Təkbətəkdə əlinə düşsən atanı yandırarlardı.

Panov — /Əsnəyərək/ Deyəsən bir azdan işıqlaşacaq.

Avdeyev — Öylədir, artıq ulduzlar sönməyə başlamışlar. /Dərin bir ahla/ Eh... Bizim əsir həyatımız, əsir ömrümüz...

/Yenidən sükut, kilsə zəngi saat biri vururdu/

ÜÇÜNCÜ PƏRDƏ

Yenə də orada. Uzaqdan atəş səsi.

- Tixonov — /Həyəcanlı/ Odur, bu atəş cəbhə xəttindədir ki... Öylədir ki, var. Məşənin qırağında /Həyətdən o üzə qışqırır /Poltoratski, nə olmuşdur? Çeçenlər şiltaqlıq edirlər?
- Poltoratski — /Sevinclə/ Hə, Kostya... sənin bəxtin gətirmişdir. Bölgünə get, buyur atsınlar, tez bu saat elə atışma düzəlt ki, adamın xoşu gəlsin. Tiflisə də yaxşı məruzə göndərəsiniz. Miralay öz odasındadır? /Eyvan ilə evə qaçır/
- Tixonov — Əvət, əvət, hələ evdədir. /Dəftərxanadan çıxıb qaçır. Panov və ardınca Nikitin və Bondarenko yaralı Avdeyevi gətirirlər və onun qabağına çıxırlar/.
- Panov — Ali Həzrət, buyurursumuz, ərz edirəm. Birdən dağlılar çıxdılar, elə istəyirdim ki,

- tüfəngi düzəldim, birdən çıqqıladı. Baxdım ki, o, tüfəngi yerə buraxdı.
- Tixonov — /Yönələrək/ Yüyür komandanlığa söylə.
- Poltoratski — /Evdən/ Panov, orada nə olmuşdur? /Əsgərləri görərək/ Kim? Avdeyevmidir?
- Panov — Öylədir ki, var, özüdür, budur /Gəldi/.
- Poltoratski — Mənim bölgümnəndir, hayıf. /Yanaşaraq/ Nə var əzizim, dəgdi? Hara? /Avdeyev susur/
- Panov — Hələ tüfəngi doldurmaq istəyirdi, birdən, çıqqıladı, yatdım, bir də gördüm tüfəngi yerə atdı.
- Poltoratski — Te-te-te /Dilini marçıldadır/ Avdeyev, ağrıdırmı?
- Avdeyev — Ağrıtmır, ancaq tərپənmək olmur. /Yoldaşların əlindən tutub qalxmağa çalışır/ Bir azacıq şərab versəniz /Gücsüz olaraq dizi üstə düşür/.
- Poltoratski — Panov, tut onun kimi, Panov /Boynundan qabı çıxararaq qışqırır/ Ey, Vavila, /Deyə evə gedir/.
- Panov — /Qaşlarını çataaraq/ İç qardaş /spirt qabını verir/ Xalis ispiirdir.
- Avdeyev — /Qabı ağızına apararaq/ Yox, ürəyim götürmür. /Qabı itələyərək/ Antoniç, sən özün iç /Yenə də qalxmağa çalışır/.

- Panov — /İspirti içib qurtararaq bölük komandanının ardınca qaçır /Alihəzrət!/ Qapını döyür/
 Poltoratski — /Cavab verir/ Nə istəyirsən?
 Panov — /Yavaşdan/ Alay komandanı gəlir, əfəndim. /Eyvanı göstərir/
 Poltoratski — Özüm görürəm. /Avdeyevin yanından keçərək/ Sən isə Panov, özün burada bingüzarlıq et. /Qamçısını sallayaraq komandirin yanına gedir/
 Panov — Baş üstə! /Dəftərxanada pəncərələrin altında şeylərini yerə sərir, Avdeyevi oraya qoyurlar/
 Vorontsov — Poruçik, bu xəttinizdə nə olmuşdur?
 Poltoratski - Miralay, biz hava işıqlanan kimi məşəni qırmağa başladıq. Birdən bir dəstə dağlı çıxdı.
 Vorontsov — Sonra, sonra?
 Poltoratski — Sonra mənim dəstəmə basqın yaptılar.
 Vorontsov — Hamısını da əlbətdə, siz elədiniz. /Gülüş və töhmətlə baxır/
 Poltoratski — /Şaşıraraq/ Mən etmədim, knyaz, onlar özləri soxuldular.
 Vorontsov — Mən görürəm, əsgəri yaralamışlar. /Qeydsizliklə göstərir/
 Poltoratski — Öylədir ki, var.
 Vorontsov — Təəssüf. /Quru qeydsiz/

- Poltoratski — /Ah ilə/ Əvət, çox təəssüf, yaxşı əsgerdir.
 Vorontsov — /Yenə uzaqlara baxaraq/ Yarası ağırdımı?
 Poltoratski — Yox, knyaz.
 Vorontsov — Hacı Murad bizim yanımıza gəlir. /Lovğa gülümsəyir/
 Poltoratski — Yox, bu ola bilməz. /Birdən anlayaraq/ Yaxınlaşır, Miralay.
 Vorontsov — Əvət, əvət. Təsəvvür edin, gecə elçi gəlmişdir. Bu gün özü də yola çıxmalıdır. /Bir vüqar ilə/ Əvət, Hacı Murad özü səhərdən məni Şalın dərəsində gözləyir.
 Poltoratski — Buna görə də bütün Çeçenistan qalxıb böylə gurultu qoparmışlar.
 Vorontsov — Görünür ki, dağlılar onun bizə tərəf keçməsinə mane olmaq istəyirlər, ona görə...
 Poltoratski — Ürəkdən sizi təbrik edirəm, miralay.
 Vorontsov — Loris-Melukov onu qarşılamaq üçün oraya getmişdir. /Saata baxaraq/ İndicə burada olmalıdırlar.
 Poltoratski — Əvət, knyaz, bu Rusiya üçün öylə böyük bir səadətdir ki, ...
 Vorontsov — Siz bu nişançıları qalaya tək aparınız, sonra mənim yanıma gəliniz.
 Poltoratski — Baş üstə /əlını papağına yapışdırıb darvazaya doğru gedir/.

- Vavila — /Pəncərədən əyilərək əsgərlərə/ Ey, uşaqlar, Hacı Murad gəlir, vallahı o özüdür. /Uzanmaq istəyir/
- Nikitin — Məlun, nə qədər adam tələf etmişdir, indi gəl gör burada ona necə hörmət edirlər?!
- Panov — Bəs necə? Şamilin birinci komandiri idi. İndi hələ qorx ki ... /Ürəksiz bir baxışla o, eyvana baxır/
- Hacı Murad — /Həyətə girib Poltoratskiyə müraciətlə /Ey, mənə bax, baş ağa haradadır, de harada olur?/
- Poltoratski — /Özünü itirərək eyvanda gözləyən Vorontsovu göstərir/.
- Hacı Murad — /inciye elə yüngülcə atdan sıçrayaraq və yüngülcə axsayaraq eyvanın pillələrinə yanaşır və sağ əlini döşünə qoyaraq:/
- Eşit, knyaz, təslim oluram, Rus ağ padşahın ixtiyarına və ona qulluq edirəm. Mən çoxdan istəyirdim, Şamil qoymurdu.
- Vorontsov — /İltifat belə deyəndən sonra /Çoxdan lazım idi. Mən çox məmnunam /Məşin əlcəkli əlini uzadır/.
- Hacı Murad — /Bir vüqar ilə bu əlcəkli ələ baxıb tərəddüd edir və sonra:/ İstəyirəm biləsən, heç özümü ələ verməzdim. Sən Sər-

- darın oğlu olduğun üçün gəldim. Səni çox sevirem.
- Vorontsov — Təşəkkür edərim /Gülümseyərək başını sallayır/.
- Nikitin — /Mırıldayır/ hər halda qoçaqdır.
- Panov — Ona nə söz, bir sözlə igiddir.
- Hacı Murad — /Öz yoldaşlarını göstərərək/ Bu adamlarda mənim müridlərimdir, rusa xidmət edəcəklərdir. Onları da qəbul et.
- Vorontsov — /Dağlılara baxaraq/ Çox sağ ol./ Onlara doğru da başın sallayır və yavaştan Loris-Melikova nə isə deyir/.
- Məhəmməd — Bəli, bəli, çox yaxşı, mən də səni sevəcəyəm, deyərək, sevəcəyəm /göz vuraraq/ it səlbəni sevən kimi. /Gülməli bir vəziyyət ilə əlini döşünə qoyur/.
- Hənəfi — /Təsdiqlə/ Yaxşı, yaxşı /Deyə gülümsəyib dişlərin ağdırır/.
- Eldar — Bu urus itlərindən bacardıqca çox kəsib, yenə də inşaallah dağa qaçmaq lazımdır. /Düğünlü bir baxışla eyvana doğru baxır/
- Həmzə — Yavaş, sarsaq. /Özü bir gözünü bərlədərək/ Hey, şeytan, iblis uruslar.
- Panov — O kürənə bax, o kürənə, gör yırtıcı kimi nə acıqlı baxır.
- Nikitin — /Tutqun bir səslə/ Ox, yəqin it kimidir.
- Poltoratski — /Əsgərlərə doğru ürəkdən/ Ey, siz

orada sakit olunuz.

Vorontsov — /Onları dayandıraraq/Eybi yoxdur, poruçik /Gülümseyərək/ Qoy öz əski tanışlarına baxsınlar. /Qonağa/ Rica edirəm, evə buyurunuz. /Eyvana çağırır/ Arvadım və oğlum /Təqdim edir./

Hacı Murad — /Əllərini köksünə qoyaraq bir gülümsemə ilə/ Mən knyazın qonağı və dostuyam, knyaz məni özü evinə qəbul etdi. Qonağın özü kimi bütün külfəti də qonaq üçün müqəddəsdir.

Vorontsova — /Yavaşdan ərinə/. Bilirsən, Simon, o, çox mehribandır, çox.

/Cazibəli bir gülümsemə ilə əlini öpmək üçün uzadır. Hacı Murad qızarıb, utanır, görüşür, gülümseyir, yavaşlayır baxışlarını onun yanından sürüşdürüb çəkilir./

Həmzə — /Vorontsovaya baxaraq və acıqlı mırıldanaraq/ Həngi köpək qızı.

Vorontsova — Yox, yox, gör nə yaxşı mehribandır. Doğru deyilmi? Simon, görünüşü də tərpenişi də çox gözəldi. /Lornet ilə ona baxır./

Bulqa — /Hacı Muraddan gözün çəkməyərək/ Ana, o, heç də qorxunc deyildir. /Ötgem bir surətdə ona yanaşaraq /Xoş gördük, qonaq. /Əl verir/

Hacı Murad — /Öz haqqında danışıldığını eşidib gülümsəyir/ Sağ ol, balaca, sağ ol.

Vorontsov - Mari, sən ona qəhvə təklif et.

Bulqa - Deyir, qonaq, sən yaman quldursan, doğru deyilmi?

Hacı Murad — /Gülümseyərək/ yaxşı... /Bulqayı oxşayır/

Vorontsova — /Gülümseyərək/ Bulqa, gedək, Bulqa. /Qonağı evə çağırır/

Vorontsov — Poruçik Poltoratski, bu adamları sizə tapşırıram.

Poltoratski — Baş üstə, miralay. /Qaravulların mühafizəsi altında dağlıları aparırlar./

Vorontsov — /Loris-Melikova/ Sizdən isə, rotmistr, rica edirəm, arvadınızın yanına gədesiniz, onu bu vəhşi ilə təkliddə qoymaq olmaz, onun kamil ərisiniz.

Loris-Melikova — /Yalmanaraq/ Məmnuniyyətlə, knyaz.

Vorontsov — Ancaq ehtiyatlı olunuz, onunla ələftar edilməlidir ki, nə incitmək, nə də qorxutmaq lazım deyildir. Bu Aziyatın başında nələr olduğunu bircə allah bilir.

Loris-Melikova — Anlayıram, knyaz, arxayın olunuz /Gedir/.

Vorontsov — Mülazim Tixonov, Hacı Muradın gəlməsini yuxarılara bildir. Yaxşı, mən özüm də səninlə dəftərxanaya gedərəm.

/Yavərə/ Mühafizəni buraxınız. /Yanın-
dan keçib gedərək/ Bilirmiş bu kimdir.

Panov — Xeyir, Miralay.

Vorontsov — Hacı Murad özüdür, eşitdinmi?

Panov — Eşitməmək olarmı, Miralay. Biz onu çox
döymüşük.

Vorontsov — /Gülümseyərək/ Axtarsan o da bizi
az kötəkləməmişdir.

Panov — Elədir ki, var, Miralay.

Vavila — /Pəncərədən/ Gedəni atdınızımı? Burada
ölməyəcək ki, eh, it diriliyi.

Panov — Uşaqları haydı çək xəstəxanaya.

Nikitin — Çox vaxt güllə noxud kimi səpələyir
heç nə olmur, bunda isə vur-tut dörd, beş
— altı güllə atıldı. Amma de gəl gör də...

Panov — Hər kimə nə yazılmışdır, o olacaqdır.

Avdeyev — Ox, qardaşlarım /Bərk inləyir/.

Panov — Saxla, /Avdeyevə/ incidirmi? Bondaren-
ko, sən tez doktor dalınca qaç, qoy hələ-
lik burada uzansın. /Avdeyevə/ İncidir-
mi, qardaşım? /Qolu ilə yaralının üzün-
dən tərini silib, üzünə əyilir./

Avdeyev — /Gözlərini açıb təəccüblə/ Ah! /Kim-
səni tanıdır/

Panov — /Nikitin ilə mənəli baxışdıqdan sonra
/Yeter, evinizə bir sözün varmı? /Avde-
yev ona doğru baxırsa da dinmir/

Panov — Mən deyirəm evə bir sözün varmı? /Əli-

lə onun əlini tutaraq/ Eşidirsənmi? Hə?

Avdeyev — /Ayılıaraq/ Ha, ha, Antoniç, sənsən?

Panov — Mənəm, mənəm qardaşım, evinizə bir
sözün varmı, de Nikitin yazsın.

Avdeyev — Nikitin /Çətinliklə baxışını ona keçir-
rək/ Yazarsanmı?

/Dərin ah çəkərək/ Onda yaz ki, demə-
li, oğlunuz Petruxa çox yaşamağınızı is-
təyir. /inləməsinə boğaraq /Ox, mən qar-
daşıma paxıllıq edirdim, Antoniç, mənə
bax, sənə deyirəm. İndi isə özüm sevinir-
əm, qoy yaşasın, allah ona ömür versin.
Mən sevinirəm. Bəylə də yaz. Qoy, de-
məli, yaşasın. Eşidirsənmi? /Səslər, uzun
susduqdan sonra/ Panov, çubuğu tapdın-
mı?

Panov — /Anlamır/ Nəyi?

Avdeyev — Çubuğunu, çubuğunu deyirəm, tap-
dın?

Panov — Torbada idi.

Avdeyev — Deyirəm axır /Susur və birdən saralır/.
İndi isə mənə şam verin, öləcəyəm.

Vavila — /Panovun baxışına/ Bu dəqiqə /Pəncərə
ardından yox olur/. /Poltoratski qayıdır,
dəftərxanadan Vorontsov əlində paketlər
yavəri çağırır/.

Poltoratski — Hamısını yerbəyər elədim, Miralay.

Vorontsov — Çox gözəl /Kağızları vezərək/ Tifli-

sə göndəriniz. /Yavərə/ Siz də bu baş kəsənlər ilə məşğul olunuz /Poltoratskinin gəldiyi tərəfi göstərir/ Onları doyurmaq lazımdır. /Sevinclə fit çalaraq yaralıya heç baxmadan yanından keçib evə gedir. Poltoratski əsgərlərin yanına gedir. Vavila yanmış şam gətirir. Tixonov dəftərxana pəncərəsindən baxır./

Poltoratski — Hə, qardaş, necəsən? İncidirmi? /ölənin üstünə əyilir/

Avdeyev — /Başını yuxarı tərpedərək/ Şam verin, öləcəyəm. /Gözlərini yumur və paltarlarını dartışdıraraq/

Poltoratski — /Şaşıraaraq/ Doktor hanı? Nə üçün xəstəxanaya göndərmədiniz? /Cavab almayı, eyvana gedir və papiros çəkməyə başlayır və şamı verirlər, barmaqları bükülmür, özləri tuturlar/

Poltoratski — /Bərkdən çağırır/ Tixonov, düş buraya gəl. /Qornarcasına göz vuraraq/ Yaz, əzizim Kostya, yuxarıya məlumat verək. /Diktə edir/ Qruziya... Sol cinah komandanına, Sentyabrın 23-də Kurinski alayının iki bölgüsü səhər tezdən meşə qırmaq üçün Düzdüyərə qalasından çıxmışdılar. Gün çıxarkən dağlılar böyük dəstələr ilə rusların tərəfinə gələn Hacı Muradı təqib edirdilər. Birdən meşə qı-

ranlara basqın yapmışdılar. Bizim əsgərlərimiz çəkilməyə başlamış. Lakin ikinci bölgü atılıb dağlıları çevirmişdir. İki nəfər sıravı əsgər yüngül yaralanmışdır... və /Avdeyev tərəfinə baxaraq/ bir nəfər də ölmüşdür. Dağstanlılar isə /Qornarcasına gülümsəyərək /Yüz nəfərədək ölü və yaralı itirmişlər.

Tixonov — /yazaraq/ Gözəlcə məlumatdır.

Panov — /Yanaşaraq məlumat verir/ Öldü.

DÖRDÜNCÜ PƏRDƏ

/Yenə Düzdüyərə qalası, xidmətçi qəhvə gətirib
Hacı Murada verir/.

Vorontsova — /Loris-Melikova/ Ancaq qəhvə
içərmə, necə bilirsiniz, rotmistr?

Hacı Murad — /Qəhvə verərkən/ Yox, sağ ol.
/Knyaginyanın bariz baxışları altında ba-
şını aşağı endirib çocuğu oxşayaraq/ İgid
oğlansan, igid, balaca igid.

Vorontsova — Bulqa, sən nə nadincsen /Bərkdən
gülərək/ Deyilmi, rotmistr?

Bulqa — Ana, bu xəncər mənim çox xoşuma gə-
lir.

Hacı Murad — /Xəncəri açaraq/ Yaxşı, kunak, qoy
sənin olsun, al, balaca igid.

Bulqa — /sevinclə/ Çox sağ ol, kunak. /Ayaqları-
nı bir-birinə vurub, əl verib hədiyyəyə
baxır/

Vorontsova — Bulqa, böylə olmaz ki, Hacı Murad

hər kunakın bəyəndiyini ona versə axır-
da özü Adəm kimi gəzməli olar. Elə de-
yilmi, rotmistr?

Loris-Melikov — /Knyaginyanın gülüşünə cavab
verdi/ Nə etmək, onların adəti belədir ki,
kunakın bəyəndiyini ona verirlər, bu yer
qanunudur.

Vorontsova — Hər şey, aman, bu ki dəhşətdir.
Hacı Murad — /Sadələvlüklə/ Sənin olsun, balaca
kunak, sənin. Yaxşı oğlansan, igidsən.

Vorontsov — Mari, bağışla, mən dimməz-söylə-
məz burada Aziyatı sənin boynuna sarı-
dım. /Əlini öpür/.

Vorontsova — Səhvən var, əzizim, sənin bu quldu-
run çox yaxşı və gözəl adamdır. /Ərinin
başını öpür/

Vorontsov — Rotmistr, zəhmət çəkib bu məktub-
ları kuryer ilə tez göndər. Biri Qroznaya
sol cinah komandanlığına, o biri isə Tif-
lisə göndərməlidir.

Loris-Melikov — Bu saat, knyaz /Baş əyib gedir/.

Vorontsov — /Arvadının sarısına başının hərəkəti
ilə saymazca Hacı Muradı göstərərək/
budur, baş kəsənin gəlməsini bildirirəm./
Oturur, qonağın da oturmasını təklif edir/

Vorontsova — Yox, Simon, sən bilmirsən. Bulqa
onun xəncərini xoşladı, o da xəncəri Bul-
qaya bağışladı.

- Bulqa - Sən, ata, hələ bir bax gör nə gözəl şeydir.
Vorontsov — Gözəl xəncərdir, çox gözəldir /tiyə-
sini yarıyacaq çıxarıb baxır/.
- Vorontsova — Qiymətli şeymidir?
Vorontsov — /Bilici vəziyyəti ilə/ Poladdır, gör a!
/Hacı Murada/ Çox sağ ol. /Arvadına/ Bir
fürsət tapıb əvəzində bir şey bağışlamaq
lazımdır.
- Vorontsova — Sən soruş biz ona nə qulluq göstə-
rə bilirik?! /Qonağa baxıb gülümsəyə-
rək/ Hər halda etməliyik.
- Hacı Murad — Yox, mənə heç bir şey lazım de-
yildir, ancaq mənə namaz qılmaq üçün
bir yer lazımdır.
- Vorontsov — /İltifat ilə/ Mənim bütün evlərim sə-
nin ixtiyarındadır. /Qalxaraq/ Budur, bu-
rada yata bilərsən, namaz qıla bilərsən.
Budur, burada da sənin müridlərin yer-
ləşmişdir. /Qonşu odanı ona göstərir/
- Hacı Murad — Yaxşı.
Vorontsov — Mari, nə üçün sən ona qəhvə təklif
etmirsən?
Vorontsova — Bilirsən, Simon, o içmək istəmədi.
Naharda plovdan başqa bir şey yemədi.
O da lap mənim götürdüyüm yerdən bir
az götürdü. Böylə vəhşidir...
- Vorontsov — Qorxur ki, biz onu zəhərləyək.
Vorontsova — Sən öyləmi düşünürsən, gör nə gül-

- məlidir. /Qonağa/ Qonaq, siz nə vaxtlar
namaz qılırsınız?
Hacı Murad — İndicə qılmalyam. /Barmaqlarını
göstərir/
Vorontsov — Ehtimal ki, indicə qılacaqdır. /Qızıl
saatını çıxarıb basır, zəng vurur/.
- Hacı Murad — /Zəngdən təəccüblənərək /Aha,
yaxşıdır. /Xahiş edir/ Bir də ediniz.
Vorontsov — /Gülümseyərək/ Məmnuniyyətlə
/Arvadının üzünə baxıb yenidən zəngi
çalır/
Hacı Murad — Baxmaq olarmı? /Əlini uzadır/
Vorontsova — Yaxşı fürsətdir, Simon, saati ona
bağışla.
Vorontsov — Götürün özünüz üçün, peşkəşdir.
/Saati verir/
Hacı Murad — /Əllərini köksünə qoyaraq /Ya
rəbbim allah. Çox sağ ol. /Yavaşca bur-
cununu basıb dinləyir./Çox yaxşıdır. /De-
yə dinləyərək başını sallayır/.
- Vorontsova — /Onun sadəliyindən xoşlanaraq/ Ay
allah, necə də sevimlidir. /Gülür./ Yox,
Simon, sən hələ bir bax, lap uşaq kimi-
dir.
- Loris-Melikov — /Girərək/ Bağışlayın, Miralay,
mahal komandanı gəlmişdir.
Vorontsov — /Həyəcanla/ Meller-Zakomelski*
Nə üçün?

- Loris — General çox açıqlanmışdır ki, nə üçün Hacı Muradın gəlməsi birinci olaraq ona bildirilməmişdir. Baron onun /Başı ilə qonağı göstərir/ tez özünə təqdim edilməsini tələb edir.
- Vorontsov — /Üzünü bürüsdürərək/ Hacı Murad, sən komandanın əmrini eşitdinmi? /Lorisə/ Generalın əmri yerinə yetirilməlidir. Rotmistr, özünə bildiriniz.
- Loris — Baş üstə /Vorontsovaya/ Baron ilə bir yerdə knyaginya Lenada öz qızı ilə təşrif gətirmişdir. /Baş əyərək gedir/
- Vorontsov — Daha yaxşı, siz Baron ilə görüşməyə knyagina ilə orada olaram.
- Vorontsova — /Narazı/ Mari, sən tək-cə knyaginya ilə olsan, daha yaxşı etmiş olarsan.
- Vorontsova — Yox, Simon, yox, Simon, mən sizin aranızda bir çəkişinlik olmasını istəmirəm.
- Vorontsov — Lakin əzizim, bu sənin işin deyil, mənim işimdir.
- Vorontsova — /Qapıda sərt halda/ Bu nə deməkdir, Simon? Sən mənə Baron ilə görüşməyi yasaq edə bilməzsən.
- Vorontsov — Gərək başqa bir vaxtda da görüşə bilərsən.
- Vorontsova — /Bir kəlmə/ Mən isə indi istəyirəm, eşidirmisən?

- Vorontsov — /İçin çeyniyərk/ Daha nə etməli, gedin /Gedir/
- Vorontsova — /Məmnun bir gülüslə ərini ötürərək/ Yaxşı, Bulqa, səndə get öz otağına /Çubuğun alıb qonağa doğru işvə ilə gülümsəyərk aparır./
- Hacı Murad — /Tək qalıb üzünün ifadəsini dəyişdirir/ Çox gözəl. Mənim Şamildən ayrılmam ruslara nə üçün əhəmiyyətli. Çox lazımlı bir işdir. /Müridlər odasına/ Ey, Eldar /incik bir halda üzünü bürüsdürərək./ Öylədir, öldürməsələr çox şey istəmək olar.
- Eldar — /Gedərək/ Çağırınmı, mürşid, buyur.
- Hacı Murad — Atlar hardadır?
- Eldar — Atlar orada. /Başı ilə pəncərədən göstərərək/ Sarayda.
- Hacı Murad — Bəs silah?
- Eldar — Var, mürşid, silahları almamışlar. Dilmanc bizimkilərə plov və çay verdi. Niyə, uruslar yaxşı kunakdırlar.
- Hacı Murad — /Yenidən düşünərək/ Knyaz bizi yaxşı qəbul etdi. Çox yaxşı, gözlədiyimdən yaxşı. /Başını sallayaraq/. Amma Ruslara etibar etmək olmaz. Qorxuludur. Xəncərini bəri ver. /Eldarın gümüş xəncərini alıb bağlayır/.
Qorxuram, Eldar, birdən süpürlər, zən-

cirlər Sibirə göndərəllər, ya da bir yolluq öldürəllər. Ehtiyat lazımdır.

Eldar — Öylədir, mürşid.

Hacı Murad — /Bayırdan səs eşidərək /suss.../ əli Eldara işarə edərək/ Gədin. /Qapıda dinləyərək özü də Eldar ilə bir yerdə gedir./

Meller və Vorontsov bərkədən sözləşərək gəlirlər.

Baron — /Sərt bir surətdə Vorontsovon qabağında duraraq/ De Buyurunuz görək.

Vorontsov — /Həyəcanla/ Rica edirəm, Baron/ Yer göstərir/.

Baron — /Oturmayıv və acıqlı/ Ali Həzrətin iradəyi - alisinə görə, deməli, mən burada komandanam. Siz isə ancaq qala bəyisiniz. Bəli, bütün mahalın əsgərləri komandanı, deməli, bütün cinahın komandanı. Buna görə də düşmənlə aparılan bütün danışıqlar, deməli, mənim vasitəmlə aparılmalıdır. Siz bunu bilmirsiniz. /Sınırlı addımlarla yeriyərək /Siz bu - quldurun gəlməsini nə üçün qabaqcadan mənə bildirməmişiniz?

Vorontsov — /Cəzanın qəzəbindən qışqıraraq/ Mənim yanıma elçiləri gəlib Hacı Muradın. Mənə həm də, baron, ancaq mənə təslim olmasını bildirdilər?

Baron — Mən, deməli, soruşuram, nə üçün mənə bildirməmişiniz.

Vorontsov — Mən, Baron, bildirmək istəyirdim, ancaq...

Baron — /Birdən coşaraq/ Mən sizin üçün Baron deyiləm, deməli, rütbəm Əlahəzrətdir, bəli...

Vorontsov — /O, coşaraq/ Lakin müsaidə ediniz.

Baron — Müsaidə etməm, yox, heç bir şeyə. Deməli, müsaidə etməm. Mən çoxdan bəri, deməli, ürəyim doludur.

Vorontsov — Lakin general... /Özünü zorla saxlayır/.

Baron — /Kobudcasına sözünü kəsərək/ Miralay, zəhmət çəkibsiniz... Mənim, deməli, öz padşahıma 27 il qulluq etdiyim ona görə deyil ki, deməli, öz qohumluq əlaqələrindən istifadə eləyə, mənim gözümlün qabağında, deməli, heç öz vəzifələri olmayan işə qarışsınlar.

Vorontsov — /Bütün titrəyərək/ Əlahəzrət, mən haqsız bir sözü deməməyinizi rica edirəm.

Baron — /Ayağını yerə vuraraq/ Yox, mən deyəcəyəm, Miralay, mən müsaidə etməm ki, siz deməli... ancaq, deməli, canişinin oğlu olduğunuz üçün... /Vorontsova sürətlə kiriyib dinləyir./

Vorontsov — Yox, bu daha lap ağıdır, Əlahəzrət.

Baron — /Dik üzünə/ Yox, cənabi Miralay, doğ-

rusunu deyirəm. Bəli, mən öz qulluğumu hər nə mükafat, deməli, almışamsa, padşahın böyük səxavətləri ilə, deməli, hər nəyə nail olmuşam isə, deməli, padşahım məni nə kimi nemətlərə qərq etmişsə, deməli, öz mövqeyimi, deməli, öz adımlı, eşidirsiniz, knyaz, /stula döyür/ hər şeyi ancaq öz gücümlə almışam. Bəli... ancaq öz gücümlə. /Gözləri yaşara-raq üzünü çevirir/

Vorontsova — Yaxşı, Baron, yaxşı /Tumanını xı-şıldadaraq və gülümsəyərək/ Simon heç sizi incitmək istəmirdi.

Baron — /Acıqlı/ mən, deməli, Knyaginya, sadəcə şey kimi danışmıram... mən, deməli, şey kimi danışırım.

Vorontsova — /Sözünü kəsərək/ Yox, yox, əzi-zim, bunları buraxalım./ Onun qoluna gi-rərək/ Bilirsiniz, yaman barışıq həmişə yaxşı vuruşmadan yaxşıdır. /İşvəli gülüş ilə/ Doğru deyilmi, mənim əzizim, cənabım? /Gözlərinə baxır/ Aman allah, mən nə eləyirəm? Bağışlayınız, Baron.

Baron — /Şaşıraaraq mırıldayır/ Mən, knyaginya, deməli... /Gözəl qadının gülümsəməsi altında qızararaq/ həm... Mən həmişə, deməli.../bığların oynadaraq təslim olur/, Knyaginya, sizinlə deyişməyə dilim var-

dır? / Əlini öpür/

Vorontsova — /Müzəffər bir deyişlə/ Yox bir, hə-lə o qalmışdı ki, mənimlə də deyişəydi-niz. /Generalın başını öpür və birdən işvə ilə gülərək./ Generalımız necə də sevim-lidir. Deyilmi, Simon? /Ciddi baxışla əri-nə işarə edib oturur/.

Vorontsov — /İç çəkişin boğaraq/ Boynuma alı-ram, Baron, mən haqsızam.

Baron — Mən də, deməli, bir az qızıxdım /Knya-za əl verir/.

Vorontsova — Bax, belə de. Əhsən, əhsən /Ya-vaşcadan əl çalır/ Sülh bağlandı iştə, öpün, için/ əllərini düşmənlərə uzadı-r /Aman allah, nə qədər sevinirəm.

Orbelyanı — Yox, bilmirsiniz, bu lap yeni bir şey-dir.

Vorontsova — Hansı, knyaginya?

Orbelyanı — Görülməmiş bir şeydir, əzizim, yeni bir şey. Hacı Murad, bu quldur, Şamilin birinci dostu və köməkçisi idi, birdən-bi-rə özü, anlayırmısınız, mənim əzizim, özü könüllü olaraq ruslara təslim olur. Bu yeni bir şey deyilmi? Deyilmi, əfəndilər? Görülməmiş təəccüblü bir şey, yeni bir hadisə. -

Vorontsova — /Vügar ilə/ Ancaq bilmirsiniz, mə-

nim üçün heç də yeni bir şey deyildir. Simon onunla çoxdan bəri idi danışığa girmişdi /Xidmətçiyə çay gətirməyi əmr edib oturur/.

Baron — Əvət, doğrusu knyazın, knyazın, deməli, deməli, bəxti gətirmişdi. / Pafil ona baxır/

Orbelyanı — Yaxşı, Baron, siz də bu quldura tuş gəlmisinizmi?

Baron — Neçə yol, knyaginya, yadımdadır, qırx üçüncü ildə, deməli, dağlılar Kərgəbili aldıqdan sonra Hacı Murad General Pas-sekin tam bir alayı ilə toqquşdu və mənim gözümlün qabağında, deməli, özünüz fikir veriniz, knyaginya, əlindən yaralı ikən atlı qoşun Miralayı Zolotuxini öz əli ilə doğradı.

Orbelyanı — Bircə baxınız, siz allah necə quldurur /Başını hərləyir/.

Baron — Sonra bir yol da onunla toqquşmalı oldum. Köməyə getmişdim /Həvəslənərək/ Hə, o, tək, o deməli... /Vorontsova/ - Siz, knyaz, yəqin ki, unutmamısınız, deməli, o sizə pusqu qurmuşdu.

Vorontsov — Bu haçandı, Baron? /İltifatla gülüm-səyərək, ancaq gözlərini acıqla büzüşdürərək/

Baron — Necə, haçan? Suxamayaya gedərkən,

knyaz /Öz sözlərindən həvəslənib Vo-rontsovun həyəcanını görmədən /Unutmamalı hadisə idi. Knyaginya, bəli, bu bədbəxt vuruşda biz, deməli, çox, çox əsgər itirməkdən başqa bütün toplarımızı da itirdik. Padşaha isə bunu rus əsgərlərinin parlaq bir qələbəsi kimi yazdıq. Dözülməz bir iş idi. /Tütün qabısını çıxarırl/.

Vorontsova — /Utandığından başını aşağı salaraq/ Lakin əziz Baron, bu harada olmuşdur, mənim nə isə yadıma gəlmir.

Baron — Dərəcə altında, sizin komandanız altında, knyaz, bu heç yaddan çıxarmı? Əvət, təsəvvür edə bilərsiniz, knyaginya, Hacı Murad bizim dəstəimizi elə çevikliklə böldü ki, tən yarıdan, bəli. De gəl ki, mən də köməyə gəlməyəydim. Onda hamısı olduğu yerində qaldı. Çünki, deməli, knyaz Vorontsov dəstəyə komandanlıq edəndə /Başı ilə Vorontsova tərəf göstərərək baxır, üzünü həyəcanlı görərək bir qorxu ilə sözünü kəsir/ Bəli /Tütün qabına tərəf əyilir/.

Orbelyanı — /Təkcə işi başa düşməyərək/ Sonra, sonra, Baron.

Baron — /Qaşlarını çataraq/ Hm... Mən, deməli... /Burun otu çəkir/.

- Orbelyanı — Nə olmuşdur, əfəndim? /Heyrətlə baxır/ Hamı həyəcana gəlmiş və istəmədən gülümsəyib bir-birinə baxır. /Lakeylər çay paylaşırlar/.
- Loris — /Sözü dəyişdirməyə çalışaraq/ Siz, knyaginya, Əhmədخان Mehduļinskiyin arvadını alıb qaçırdığımı eşitmisinizmi?
- Knyaginya — /Gülümsəyərək/ Yox, yox, maraqlıdır, rotmistr.
- Loris — O... çox maraqlıdır. Təssəvvür ediniz, Hacı Murad gecə Teymurxan Şuraya soxulur, qadını və ona lazım olan şeyləri alıb çaparaq dağlara qayıdır.
- Knyajna — Ana, eşidirmisən, necə maraqlıdır, deyilmi?
- Orbelyanı — Heç bir şey başa düşə bilmirəm, belə qoca qadın onun nəyinə lazımdır?!
- Loris — Bilirsinizmi, knyaginya, o qadının əri ilə qan düşməni idi və hər yerdə onu təqib edirdi, ancaq xan ölənədək heç bir yerdə öz düşməninə görə bilmir. Odur ki, qadını aparmaqla intiqam alır.
- Orbelyanı — Aman allah, gör nə yırtıcıdır.
- Vorontsova — /O, gülümsəyərək/ /Av... yox, əzizim, siz yanılırsınız, mənə danışdılar ki, Hacı Murad əsir apardığı qadına çox alicənablıq göstərmiş və hətta qadını azad etmişdir.

- Vorontsov — Öylədir, qarşılıq almışdır.
- Poltoratski — Əlbəttə, qarşılıq almışdır.
- Vorontsova — Yenə də alicənablıq etmişdir.
- Knyajna — Lakin siz onun cəsarətinə baxınız, deyilmi, poruçik?
- Poltoratski — Elədir ki, var, knyagina, igidlikdə tayı yoxdur. Siz hələ onu yadınıza salsanız ki, keçən il günün günorta çağı yenə də Teymurxan Şuraya soxulub bütün dükanları taladı. Bax, doğrudan da igid buna deyərlər. Bu doğrudan da qəhrəmanlıqdır.
- Baron — Bəli, oradaca iyirmi altı əsgərimizin doğranmasını əmr etmişdir. Budur, poruçik, sizin dediyiniz qəhrəmanlıq.
- Poltoratski — Bağışlayın, əlahəzrət.
- Vorontsova — Nə oldu? Yenə də işiniz düz gətirmir, poruçik? /Onu cinlədib gülmür./
- Orbelyanı — O... Bu dəhşətdir.
- Vorontsov — Nə olsun, knyaginya, müharibədə müharibə sayağı lazımdır.
- Baron — Əlbəttə, müharibədə həmişə müharibə sayağı lazımdır.
- Vorontsov — /incə bir gülüşlə/ Hər halda o böyük əsgərdir.
- Poltoratski — /Sevinərək/ Öylədir ki, var /
CE LCELØ/.
- Loris-Melikov — Hətta, demək olar ki, dahidir, əl-

- bəttə, bu cür də .
- Orbelyanı — Siz, əfəndilər, onu deyiniz, əgər bu Avropada doğulsa idi aşağı, yuxarı bir Napoleon da ola bilərdi. Öyləmi?
- Loris — Hər şey mümkündür, knyaginya.
- Baron — Napoleon yox, ancaq bir süvari generalı deyiniz... - Hə, deməli, olar.
- Vorontsov — Napoleon olmasa Myurat* yəqin ki, olardı.
- Vorontsova — /Gülərək/ Adı da clədir - Hacı Murad.
- Knyajna — Bu çox maraqlıdır, deyilmi, ana?
- Vorontsov — Hər halda, hər nə yaxşılıqla bitərsə yaxşıdır. Hacı Murad təslim oldu demək, Şamilin də sonu yetər. O, bütün Dağıstanın igid bir əsgərini itirdi.
- Loris — Öylədir, dağıstanlıların indi özləri duymuşlar ki, dayana bilməyəcəklər, Şamil üst-üstdən başılır.
- Orbelyanı — /Vorontsova yalmanaraq/ Bunların hamısı, knyaz, sizin və atanızın sayəsindədir /Knyajnaya/ deyilmi, mələkciyim?
- Baron — /Acıqlı/ Mən isə inanmıram, yox inanmıram. ona. Onun bizim yanımıza gəlməsi bir səbəbsiz deyildir. /Vorontsovaya/ Knyaginya, müsaidə ediniz onu buraya çağırırsınız.
- Orbelyanı — Buraya? Oy... dəhşət.

- Knyajna — Yox, ana, siz nə deyirsiniz, əksinə, çox maraqlı olar.
- Vorontsov — Çağırınız, rotmistr. /Loris-Melikov Hacı Muradın yanına gedir, hamı özünü topladıdır, qadınlar özlərini bəzəkləyirlər/.
- Baron — Bəli, inanıram, ona görə də inanıram ki, o, deməli, rusların düşmənidir həmişə. Deməli, öylə qalacaqdır. Bəli.
- Vorontsov — Əgər, Baron, böylə isə onda nə üçün o, bizim yanımıza gəlmişdir?
- Baron — Hə, necə, nə üçün? İstəyir bizim zəif yerlərimizi görsün, sonra yenə də dağlara qaçsın, onun üçün, bəli.
- Orbelyanı — Doğrudanmı? Aman, bu dəhşətdir.
- Baron — Siz indi, deməli, özünüz görürsünüz.
- Vorontsov — İştə knyaginya odur.
- Knyajna — Ax, ana, nə maraqlı işdir.
- Orbelyanı — Ancaq gör necə də lovğalanır.
- Loris — Nayıb, sən general əlahəzrət Baron Meller-Zakomelskinin hüzurundasın, /İşarə ilə/ yaxın get.
- Hacı Murad — /Sakit, diqqətli və mənə çəkən bir baxışla axsayaraq generala tərəf gedir və əlini xəncərin sapına qoyaraq baronun gözlərinə baxır/.
- Baron — /Baxışa davam etməyib istəmədən qalxır/ Nə deyirsən?

Hacı Murad — /Əlini köksünə qoyaraq/ Dinlə, naçalnik, Ağ padşahın yüksək himayəsinə təslim oluram. Sədaqətlə qulluq edib sizin və mənim düşmənim olan Şamil ilə müharibədə faydalı olacağıma söz verirəm/ Yenidən generala baxır/.

Baron — Hacı Murad, dinlə, bizim padşahımız güclü olduğu qəddər də mərhəmətlidir. O, deməli, mənim və canişinin xahişi ilə səni buraxıb qulluğa qəbul edir. Anladın mı? /Sərt baxış ilə Hacı Muradın üzünə baxır/.

Hacı Murad — /Baxışına dayanaraq/ Olsun, naçalnik /yenidən əlin köksünə qoyur/.

Baron — Bir də dinlə, bizim hökmdarımızın mərhəmət və fərmanı alınmadıqca mən sənin üçün çalışmağı öz üzərimə alıram. Mən səni Tiflisə baş komandana, deməli, bütün Rusiyyə Qafqaziyasının canişinə göndərəcəyəm. Anladın mı? Şərəfəmaab knyaz Vorontsov sizin yanımızda qalmanızı, deməli, xoşlayırlar. Mən əminəm ki... /O oturur/ Sən də otur /taxtı göstərir/.

Hacı Murad — /Yenidən əllərini köksünə sıxaraq/ Sən özün bilərsən, naçalnik. Mən əvvəllərdə də Avaristanı idarə edərkən ruslara sədaqətlə qulluq edirdim. Lakin Əhməd-

xan Mehtulinski məndən böyük general Klyuçenauya* böhtanlar söylədi. Sən, naçalnik, bunu bilirsən.

Baron — Bilirəm, yadımdadır, rahatsız olma, otur.

Hacı Murad — /Başını yox-deyə sallayaraq/ Burada, naçalnik, sənin kimi bir nəyib var ki, oturmaq olmaz, oturmaq istəmirəm. /Güclə umuzlarını sıxaraq ayaq üstə qalır/.

Baron — /Çox məmnun qalıb gülümsəyərək / Ziyanı yox, otur. Deməli, otur və danış, mən dinləyirəm.

Hacı Murad — /Qaşlarını çataaraq/ Əhməd xan da, Şamil də düşməndir, hər ikisi mənim qan düşmənimdir.

Baron — Deməli, sən bizdən nə istəyirsən, söylə.

Hacı Murad — Sən general, sərdarə söylə: Əhməd xan indi yoxdur, mən ondan intiqam ala bilmədim. Lakin /Dişlərini biri-birinə sıxaraq/ İmam Şamil sağdır. Mən İnşallah ondan intiqam almayınca ölmərəm.

Baron — /Şübhə ilə baxaraq/ Bəylə, deməli, anlayıram /hamıya/ əfəndilər, bari siz ona deyiniz ki, deməli, o da otura bilər/ Acıqlı burnunu çəkir/ Loris - Melikov, stulunu onun altına çək. / Lakin Hacı Murad yenidən boyun qaçırır/.

Baron — Deməli, sən Şamilə zərər toxundurmağı

- qərarlaşdırmısan, öyləmi?
 Hacı Murad — Öylədir, dağlardan onə görə gəlmişəm.
 Baron — /İnanmayaraq/ Böylə ... çox gözəl / Ya-vaşcadan Vorontsova/ nə oldu, görmü-sünüz. /Başı ilə təxti göstərək/ Sən, na-yib, otur. /Sərt/ Otur deyirəm.
 Hacı Murad — /Gülümsəyərək/ Çox sağ ol/ Ha-mımı gözdən keçirib, bir vıqar ilə oturur/.
 Baron — İndi sən nə etmək istəyirsən, söylə.
 Hacı Murad — Nə etməyi deyirsən?/ Gözləri par-layaraq / Knyaz, sərdar mənə əsgər ve-rərsə vallahı bütün Dağıstanı ayaq üstə qaldıraram, onda Şamil dayana bilməz.
 Baron — Bu yaxşıdır, öylədir /Vorontsova/ Necə bu ola bilər. Biz düşünərik, deməli, Hacı Murad, biz düşünərik.
 Hacı Murad — Bir də, general, sərdarə söylə ki, mənim külfətim dağlardadır, qoy sərdar mənim külfətimi oradan qoparsın. Onda ya mən ölərəm, ya da Şamili məhv edərəm.
 Baron — Yaxşı, yaxşı /Deyə qalxaraq/ Bir düşü-nərik. Çox gözəl. İndilik isə yola hazır-laş, gecə biz səninlə Tiflisə yola düşəcə-yik. Anladınmı? /Əlini uzadır/.
 Hacı Murad — /Baş əyərək və əllərini köksünə sı-xaraq/ Can-başla sərdara qulluq etməyə

- hazırım /Kimsəyə baxmadan belə Eldar ilə bərabər oradan odasına çəkilir/.
 Knyajna — /Sevinclə/ Yox, bu çox maraqlıdır. Gözləri, gülüşü? Siz gördünüzü, ana, necə gülüşü vardır, öylə bil cocuq gülü-şüdür.
 Orbelyanı — Yox, yox, mənim mələkciyim, heç öylə deyil, o xalis bir quldurdur ki, Da-ğıstandan başqa heç yerdə görmək ol-maz.
 Knyajna — Yox, he gözləri, ana, gözleri.
 Orbelyanı — /Həyacanla/ Gözləri? O dəhşət.
 Vorontsov — /Zəng çalır, nahar haqqında tapşırıq verir./
 Baron — Yox, mən, deməli, ona inanmıram /Ba-şını hərləndirir/. Bir sözüne belə inanmı-ram.
 Vorontsova — Eh, Baron, siz də. Hər nə ki, yax-şılıqla qurtardı, yaxşıdır.
 Baron — Yox, deməli, knyaginya, bütün dediklə-ri yalandır, başdan ayağa yalan. Ona inanmaq son dərəcə ehtiyatsızlıqdır.
 Vorontsov — Yaxşı, sizcə Baron, onunla nə etmə-liyik?
 Baron — Dustağa, deməli, salmaq və onu bərk qorumaq lazımdır. Bəli ...
 Vorontsov — Bağışlayınız, Baron, biz onunla əsir kimi rəftar etmiş olsaq onda onlar Şami-

- lə xəyanətinin bütün əhəmiyyəti itmiş olur. Bu da mənə nə ədalət, nə də siyasətə düz gəlməz.
- Baron — / Qızışaraq/ Mən isə əsgərəm və sizin, deməli, siyasətinizi anlamıram. Madam ki, yol mənə düz görsənir, o yol ilə getmək lazımdır. Deməli, sonra isə nə olur olsun.
- Vorontsov — /O da qızışaraq/ Qulluqda və böylə dolaşmaq işlərdə ancaq, ancaq bircə düz yol ilə getmək olmaz, deməmək çətindir.
- Vorontsova — Yənə də deyişmə qızışır. Axır adam darıxır, möhtərəm Baron, buyur nahara /Başqalarını da çağırır/.
- Baron — Hər halda, knyaz, onu dindirmək lazımdır. Qoy öz vəziyyəti və düşündüyünü, deməli, ətrafıcasına yazsın /Loris-Melikova/ Bunu, rotmistr, sizə tapşırıram və bunu tez etmək lazımdır. Bəli.
- Loris — Melikov — Baş üstə, general /Yəvəri Hacı Muradın odasına göndərir/.
- Baron — /Vorontsovaya/ Qulluğunuzda hazırım, knyaginya, aranızca hər yerə getməyə hazırım. Deməli, oda da, deməli, suya da atılmağa hazırım. Bəli. /Əlini öpür, gedirlər. Yəvər və Hacı Murad gəlirlər/.
- Loris — Melikov — Dinlə, nayb, general səni dindirməmi əmr etmişdir, sən razımsan?

- Hacı-Murad .. /Siyasətlə/ Sən deyərsən, mən dinləyəyəm. Boyun əyəyəm. /Başını əyib və əlləri köksündə bəkləyir/
- Loris — Bu sərdarə təqdim etmək üçün lazımdır, yəqin ki, knyaz sərdar sənin bütün sərgüzəştini bilmək istəyəcəkdir.
- Hacı Murad — Buyur /Diqqətlə gözlərinə baxır/.
- Loris — Sən mənə söylərsən, mən də yazaram, sərdar da padşaha göndərə. Anladınmı?
- Hacı Murad — /Qaşların çataraq/ Padşaha?
- Loris — Əvət, sənin sərgüzəştini padşah da oxuyacaqdır.
- Hacı Murad — /Düşünərək/ Olur./ Papağın ciddi bir hərəkətlə geriye aşıraraq/ Yaxşı olur /Yenidən gülümseyir/.
- Loris — Çox gözəl, tələsmədən hamısını söylə. /Oturub dəftərini çıxararaq/.
- Hacı Murad — Olur, ancaq danışmalı çox, çox işlər vardır. Çox, çox işlər olmuşdur. /Gülümseyərək başını hərləyir/.
- Loris-Melikov — Nə zərəri, bir gündə qurtarmas, qalanını başqa bir gündə deyərsən.
- Hacı Murad — Yaxşı, haradan başlayaq?
- Loris — Lap başdan, harada doğulmuşan, harada yaşamısan.
- Hacı Murad — /Uzun-uzadı hərəkətsiz oturaraq/ Yaz: - Mən Selmesdə* doğulmuşam, eşşəyin başı boyda bir kənddir. Bizim dağ-

larda böylə deyərlər. Bizim yaxınlığı-mızda iki güllə mənzilində Xunzaxdır.* Burada xanlar yaşayırdı, bizim külfəti-miz onlar ilə yaxın idi. Mənim anam bö-yük qardaşım Osmanı doğanda xanın bö-yük oğlu Əbununsal xana süd verir. Son-ra xanın o biri oğlu Ümmi xana süd verir. Əvət süd verir. Lakin mənim ikinci qar-daşım Əhməd ölür. Mən doğulanda da xanın arvadı Bulac xanı doğur, anam da-ha getmək istəmir. Anam deyir: yenə də gedərəm, öz oğlum acından ölər. Getmə-rəm. Onda atam — o çox tünd idi — xəncər ilə anamı vurur, əlindən almasay-dılar öldürərdi. Beləliklə anam süd ver-mir ki, vermir, məni bəsləyir. Sonra o da bu xüsusda məhni düzəldir. /Kədərlə-kə-dərli başımı tərpedir/ Mən bir qoca ana-yam, aman /Ah çəkir../ Bunu danışmaq istəməz, yox istəməz/. /Başımı aşağı sa-lır/.

Loris — Yox, lazımdır, hamısını söylə.

Hacı Murad — /Susub iç çəkisin boğaraq/ Anam gözəl idi, həm də gənc idi. Yadımdadır məni dağların üstündən yaylağa qoca ba-bamın yanına aparardı. O, məni zənbilə salıb dalına alardı. Mən də o vaxt ağır idim. Beş yaşında idim. O, məni daxma-

nın damında öz yanına kürkünün altına salıb yatırır. Mənim isə ağıl kəsməz-di. Qabırğasındakı xəncər yarasının yeri-ni göstərməyi xahiş edirdim. Anam məni yelləyərək mənim üçün oxuyurdu.

/Yavaşdan və inləyərək oxuyur/

Əlin polad xəncəri
 Öz qınından qopardı.
 Çaldın şimşək parladı,
 Amma köksümü yardı.
 Ormanlardan gül otlar
 Gətirdilər çarama,
 Mən öz körpə yavrumu
 Aldım, basdım yarama.
 Mən öz isti qanımla,
 Yudum ağrı yoxaldı.
 Heç bir gün ot qoymadan
 Ağır yaram sağaldı.
 Polad xəncər sancıldı
 Ah çıxmadı dilimdən.
 Mən ölümdən qurtardım,
 Oğlum qorxmaz ölümdən.
 Oğlum gördü vuruldum,
 Ah çıxmadı dilimdən.
 Mən ölümdən qorxmadım,
 O da qorxmaz ölümdən.
 /Uzanan bir nota ilə məhnisini bitirir/.
 Məhni böylə idi.

/Bir az susaraq/

İndi mənim bu anam Şamilin əlindədir. Əvət indi onu oradan qoparmaq lazımdır.

/Xəncərinin altından bıçağını çıxarıb ağac kəsməyə başlayır/

Loris — Gerisini söylə.

Hacı Murad — /Başımı silkələyərək/ Hə, böyləliklə anam dayəliyə getmir. Xan arvadı başqa bir dayə tutdu. Ancaq yenə də mənim anamı sevirdi. Anam biz cocuqları xanın sarayına aparırdı, biz xanın cocuqları ilə oynayırdıq, xan arvadı bizi sevirdi. Xanın üç oğlu var idi, biz çox vaxt sarayda yaşayırdıq. Gənc xanla qardaş kimiydik. /Gülümşəyərək/ yaxşı, bunu sonra deyərəm. /Ağacı yonaraq/ Bir azdan müridlər aulları dolaşmağa başladı. O zaman mənim on beş yaşım var idi. Onlar qılınc ilə dalaşır və vurub qışırırdılar “Müsəlmanlar, qəzavat!”

Loris — Sən de görüm, qəzavat nə deməkdir?

Hacı Murad — Gavurlara qarşı müharibə. Özün ki, bilirsen.

Loris — Bilirəm, ancaq hamısını əvvəldən bilmək istəyirəm.

/Müridlər oxuyur, Hənəfinin səsi ayrılır/.

Hacı Murad — Əvvəldən molla Məhəmməd* idi. O, müqəddəs bir mürsid idi, o, deyərdi: “Camaat, kimsəyə qul olmaz, hər kəs

müsəlmandırsa, azad olmalıdır, hamının arasında müsəlmanlar bərabərdir. Kim müsəlmandırsa onların işi qəzavatdır. O hamıya deyir: Peyğəmbərin adından sizə əmr edirəm, öz vətəninizə gediniz, öz elinizi yığınız, silahlanınız, hamınız qəzavata düşmənləri məhv ediniz, bütün müsəlman qardaşlarınızı azad etməyə gəliniz. İştə şəriətin əmri”. Beləliklə qazı molla qəzavat apardı. Ondan sonra Həməzən*, ondan sonra da Şamilin...

Loris — Mən anladım, gerisini söylə. /Müridlərin oxumasına Dağıstan musiqisi də qoşulur/.

Hacı Murad — /Dinləyərək/ Qazı molla ruslar öldürdülər. Onun yerinə Həməzət imam oldu. O, bizim xanlarımızın yanına adam göndərərək dedi ki, “Onlar qəzavata qoşulmasalar Xunzaqı dağıdacaqdır”. Burada düşünmək lazım idi. Xanlar rusalardan qorxurlardı, onlar qəzavata qoşulmaqdan qorxurlardı.

Odur ki, xan arvadı məni ortancıl oğlu Ummaxan ilə Tiflisə göndərdi. Ummaxan rusların Həməzətə qarşı kömək etməli idi, Tiflisdə baş naçalnik Rozen - Baron idi. O nə məni, nə də Ummaxanı qəbul etmədi. Öz adamına demişdir ki, kömək edəyəyik, ancaq heç bir şey etmə-

di. Ancaq zabitləri tez-tez yanımıza gəlir, Ummaxan ilə qumar oynamağa başladılar. Onlar xanı kefləndirib yaman yerlərə aparırdılar. Ummaxan bütün var-yoxunu, atları, silahı da onlara uduzdu. Bədəncə o kəl kimi güclü, ilan kimi iyid idi. Üreyi isə su kimi zəif idi. Mən onu geri apardım, Tiflisdən sonra mənə fikrim dəyişdi, mən xan arvadına dedim ki, ruslara qarşı qəzavata razı olsun.

Loris — Sənin fikrin nə üçün dəyişdi, ruslar xoşuna gəlmədilərmə?

Hacı Murad — /Sərt/ Yox, gəlmədilər, heç gəlmədilər. /Susub ah çəkəndən sonra/ Bir də başqa bir işdə var idi ki, mən qəzavata qoşulmaq istədim. /Gözləri yumulu oturur/.

Loris — O, nə işdir, söylə.

Hacı Murad — O iş böyledir: Tiflisdən qayıdanda baş Səlməs altında xan ilə mən üç mürid ilə toqquşduq, ikisi qaçdı, üçüncüsünü isə mən tapanca ilə vurdum. Mən silahını çıxarmaq üçün yanaşarkən mürid hələ sağ idi, o mənə baxır və deyirdi: “Sən mənə vurdun, mənə üçün yaxşıdır, sən isə müsəlmənsən, gəncsən və güclüsən. Qəzavata get. Bu allahın buyruğudur” /Hacı Murad susur/.

Loris — Nə oldu, qəzavata getdinmi?

Hacı Murad — Yox, getmədim, ancaq düşünməyə başladım. İmam Həməzət Xunzaq altına çatdıqda biz qocaları göndərdik ki, qəzavata girişməyə razıyıq. Həməzət qocaların bığlarını qırxdırdı, burunlarının pə-rələrini dəşib oradan qoğal asdı və geri göndərdi.

Həməzət xan arvadının oğlunu əmanət istəmişdi, xan arvadı inanıb Bulacxanı göndərdi. Həməzət onu yaxşı qəbul edib, böyük qardaşlarını çağırmaq üçün geri göndərdi. Xan arvadı öz istəkləri ilə yaşayan bütün arvadlar kimi zəif, sarsaq və sərt idi. O, hər iki oğlunu göndərməkdən qorxub təkcə Ummaxanı, mənə qardaşım adlananı göndərdi. Mən də onunla getdim. Həməzət özü çadırdan çıxıb Ummaxanın üzəngisinə gəldi və onu xan kimi qəbul etdi. O, dedi:

“Atam atanıza qulluq etdiyi kimi mən də bütün qoşunumla sizə qulluq edəcəyəm. Məni öz evinizə yaşamağa buraxınız və adamları qəzavata aparmağa mane olmayın”. Ummaxan sözün kütdədi və dinmədi. Onda mən dedim: Qoy imam Həməzət Xunzaqa getsin, xan arvadı və xan onu hörmətlə qəbul edərdi. İştə ilk dəfə olaraq mən Şamil ilə tutuşdum. O, buradaca imamın yanında idi “səndən so-

ruşmurlar, xandan soruşurlar”, - deyə sö-
zümü kəsdi. Mən susdum, Həməzət isə
Ummaxanı çadira apardı. Məni isə gön-
dərdi ki, xan arvadını qandırım, böyük
oğlunu da buraxsın. Mən xainliyi görüb
xan arvadına dedim ki, öz oğlunu gön-
dərməsin. Ancaq yumurtada nə qədər
tük varsa arvadım da başında o qədər ağıl
vardır.

Həməzətə inanıb böyük oğlunun getmə-
sinə də əmr elədi, Abununsalxan getmək
istəmirdi, onda xan arvadı dedi: “Görü-
nür sən qorxaqsan”. O, arı kimi haradan
sancmaq lazım olduğunu bilirdi. Abu-
nunsalxan odlandı, atları yəhərləməyə
əmr etdi. Mən də onunla getdim. Həməzət
bizi daha yaxşı qarşıladı. O, özü iki güllə
mənzili qabağımıza çıxdı. Onun ardınca
nişanlı atılar gəlirlərdi. Onlar dörd yan-
ımızda oxuyur, güllə atır və at oynadırdı-
lar. Düşərgəyə çatdıqda Həməzət xanı
alaçığa apardı, mən isə dağın altında qal-
dım. Həməzətin alaçığından güllə səsi eş-
dilən kimi mən tez oraya yüyürdüm, Um-
maxan üzü qan laxtası içində yıxılmışdır.
Abununsalxan isə müridi ilə çarpışır,
üzünün yarısı çapılmış və sallanmış idi, o
üzünü tutmuş idi, o biri əli ilə yaxın gə-
ləni xəncər ilə doğrayırdı. Bu aralıq mü-

ridi başladılar güllə ilə vurmağa, onda
xan yıxıldı /susub başını əlləri üstünə sa-
lır/.

/Hənəfinin mahnısı uzun və inlər bir notla bitir/.

Loris — Yaxşı, bəs sən?

Hacı Murad — /Yumruqlarını sıxaraq/ Ox... boğu-
luram... /Üzü qızarıb, gözləri qan ilə do-
lur./ Mənim ürəyimə qorxu düşdü, mən
dovşan kimi qaçdım.

Loris — Bəs belə, mən elə bilirdim ki, sən də heç
bir şeydən qorxmamısan.

Hacı Murad — Öylədir, sonra heç bir zaman —
heç bir zaman. Bu rəzalet həmişə mənim
yadıma düşür. Yadıma düşəndə isə artıq
heç bir şeydən qorxmuram.

(Səhnə ardında qaytağı çalınır, Məhəmməd oynayı-
r)

Hacı Murad — /Sərt başını silkələyərək/ Hələlik
bəsdir/ Saatını çıxarıb cocuqcasına gü-
lümseyərək, başını əyib dinləyir, saat
beş bir rübbi vurur/.

Loris — Yaxşı saatdır.

Hacı Murad — Kunak Vorontsovdan peşkəşdir.
/Müridləri odasından çağırır./ Ey...Eldar,
/Anlayır ki, namaz qılacaqdır/.

Loris — Yaxşı, sən namaz qıl, mən gözlərəm.

Hacı Murad — Yaxşı, /gələndə Eldara/ canamaz ver.

Eldar — /Qolları çırmamış/ Hazırdır, mürşid.

/Təmizlədiyi yəhəri yerə qoyub, nayıbın ardınca gedir./ Loris-Melikov durub papiros yandırır və gəzişir. Saat beşi vurur. Müridlərin qızğın deyişməsi eşidilir/.

Loris — Ehey.. qoçaqlar, bura gəliniz.

/Məhəmməd əlində düdək, Həməzə isə əlində yüngüz gəlirlər/. Xoş gördük.

Məhəmməd — /Dişlərini ağardaraq /Sağ ol/ deyə əl verir/

Həməzə — /Nifrətlə zabitə baxaraq oturur və yüngüni tutmağa qoymur./

Loris — Bəsdir ehey, mürid haradadır?

Məhəmməd — Hənəfi orada mətbəxdədir, xörək hazırlamağa getmişdir. /Tütəyin dillərini oynadıb yavaşdan çalır/.

Loris — Nə deyirsiniz.

Məhəmməd — /Çəpğözə işarə ilə/ Həməzə Şamiləni tərifləyir, deyir Şamil böyük adamdır. Həm alimdir, həm də müqəddəsdir, həm də iyiddir.

Məhəmməd — həs-həs gəlmişdir, yenə tərifləyirsən.

Loris — Ey.. Həməzə, sən o qazini nəyə görə müqəddəs sanırsan?

Həməzə — /Gözlərini parladaraq/. Çünki şeyxdir, müqəddəsdir. Olmasaydı, xalq ona qulaq asmazdı. İnşallah.

Məhəmməd — Heç öylə deyil, Şamil müqəddəs deyil, Mənsur müqəddəs idi, bax əsl

şeyx idi. Vallahi, billahi. Şeyx Mənsur imam ikən bütün başqa cür idi. Mənsur bütün aulları gəzirdi. Xalq isə çıxıb öz çuxasının ətəklərini çırpır, öz günahlarından tövbə edirdilər. Qocalar deyirlər o zaman adamlar müqəddəs kimi yaşayırdılar, papiros çəkmir, içmir, namazdan qalmırdı. Birinin yamanlığını və həтта qan düşməni belə bağışlayırdılar. O vaxtlar biri pul və ya bir şey tapanda bir payaya səriyib yol içinə qoyardılar. O zaman Allah da xələf hər şeydə nüsrət verirdi, hər şey indiki kimi deyildi. /Fit çalır/

Həməzə — İndi də dağlarda adamlar nə içir, nə də papiros çəkirlər.

Məhəmməd — Şamil, sən Şamilin dağlıdır.

Həməzə — Dağlıdır, əlbəttə, dağlıdır, dağlarda həmişə qartallar yaşayırlar. (Məhəmməd cavaba sevinərək)

Məhəmməd — Bax, bu doğrudur. Əhsən, vallahi, çox yaxşı cavab verdin. Sağ ol, çox yaxşı kəsdin.

Loris — /Gülümşəyərək/ Doğrudan da yaxşı cavabdır. /Papiros qabını oynadır/.

Məhəmməd — /Qorxaqasına baxaraq/ Ey, qonaq, bəri bax, bir papiros ver.

Loris — Papiros sizə ki, yasaqdır.

Məhəmməd — /Bir gözünü qıyaraq/ Olar, olar.

- Mürşid burada yoxkən olar. /Papiros alıb çəkir/
 Həməzəlu — Məhəmməd, yaxşı iş deyil, olmaz.
 Məhəmməd — /Yenidən göz vurub dişlərini ağardaraq/ Ey... yaxşı tütündür, çox yaxşıdır.
 Loris — Həməzəlu, sən burada darıxmırsanmı? /Yanında oturur/
 Həməzəlu — /Nifrətlə onun sifətinə baxaraq/ Oh... köpək oğlu /Tələsmədən çıxıb gedir./
 Loris — /Ardınca baxaraq/ Yox, nə üçün o böylə nifrətlə dağlardan bura gəlmişdir?
 Məhəmməd — Ay Allah, axır o dağstanlılar. /Göz vurur, sonra şən bir hərəkətlə qaytağı çalır/.
 Eldar — /Gəlib qaytağından xoşlanaraq/ Bəsdir, bəsdir, Məhəmməd. /Əli ilə Hacı Murad olan qarıya işarə edir və oturub yəhər ilə uğraşmağa başlayır/
 Məhəmməd — /Qaytağını dayandıraraq/ Yaxşı, Lorisə söyləyin burada ipək bir don və bir də ağ papaq haradan almaq olar?
 Loris — /Təəccüblə/ Sənin pulun çoxmudur?
 Məhəmməd — Var, var, pulum çoxdur, çatar.
 Eldar — Sən pək soruş gör bu pullar onun üçün haradandır?
 Loris — /Gülümşəyərək/ Oğurladınmı?
 Məhəmməd — Yox, oynamışam, vallahi, billahi oynamışam. /Dişlərin ağardıb, gözlərini parladır./ Qala içindən gəldirdim, bir yı-

- ğın urus soldatına, sonra da ermənilərə tuş gəldim. Oynayırdılar, oyun yaxşı... üç qızıl... bir yığın gümüş, çoxlu, çoxlu. Mən baxdım, tez anladım ki, oyun nə sayaqdır - cibimdəki qara pulları cingildə-dib ortaya girdim, hamısına gedirəm dedim, getdim ki, getdim.
 Loris — Necə yəni hamısına, sənin pulun çoxdu-mu?
 Məhəmməd — Yox canım, vur-tut iyirmi qəpik, o da hamısı qara pul. Vallahi.
 Loris — Yaxşı, birdən uduzsaydım?
 Məhəmməd — Uduzsaydım bax, /tapançanı göstərir/ yaxşıdır?
 Loris — Yaxşıdır, deməli, tapançanı verərdin.
 Məhəmməd — Yox, canım, tapança nə üçün verirəm, mən qaçardım /fit çalaraq/ Xoyt, hayda.
 Loris — Birdən biri tutsaydı?
 Məhəmməd — /heyrətlə/ Tutsaydı? Yox... tutmaq olmaz, vuraram... bu, bu bitdi getdi. /Dişlərini ağardır/
 Loris — Yaxşı, nə qədər uddun?
 Məhəmməd — Va... hamısını, hamısını yığışdırdım və fyuit hayda. /Hənəfi gəlir, çəkmələri götürür və taxt üzərinə qoyur/
 Loris — Xoş gördük, kunak!
 Hənəfi — Sağ ol, bəy! Eldar, mürşid haradadır? /İşarə ilə/ Oradamıdır?

- Eldar — Orada namaz qılır.
 Loris — Hənəfi, sən çoxdanmı qulluq edirsən?
 Hənəfi — /Barmaqları ilə göstərərək/ Beş il.
 Loris — Özun haralısan?
 Hənəfi — Mən onunla bir kənddənəm /Qarıya işarə edir/ Mənim atam onun dayısını öldürmüşdür, onlar da məni öldürmək istəyirdi, onda mən xahiş etdim ki, məni qardaşığa qəbul etsin.
 Loris — Necə yəni qardaşığa qəbul etsin.
 Hənəfi — Mən iki ay başımı qırıxdım, dirnaqlarımı tutmadım və onların evinə gəldim. Onlar məni Fatimənin yanına, onun anasının yanına /işarə ilə/ buraxdılar. Fatimə mənə döşünü verdi; mən onun qardaşı oldum böylə.
 Eldar — /Dinləyərək/ Ey... /çağırır gedir./
 Hənəfi — Məhəmməd, düyü haradadır, haydı, gedin plov bişirməyə.
 Məhəmməd — Gəlirəm /Danışıqsız bir papiros daha götürür gedir./
 Hacı Murad — /Girərək/ Davam etdирəkmі? /Oturur/
 Loris — Əvət lazımdır. /Papirosu söndürür./ Adamların ilə danışdırdım, biri öylə məzəlidir ki...
 Hacı Murad — Məhəmməd? O yüngüldür.
 Loris — Xoşuma isə bu gəldi /içəri girən Eldara işarə/.

- Hacı Murad — /Mehribanlıqla/ Ya.. Eldar gəncdir, lakin möhkəmdir. O, dəmirdəndir. /Getməsinə işarə edir/
 Eldar — /Gülümsemə ilə cavab verərək/ Baş üstə, mürsid/ deyərək yəhəri götürüb gedir/
 Hacı Murad — Yaxşı, deyimmі? /Qalxıb axsayaraq pəncərəyə yanaşır/
 Loris — Sən xanların necə öldürüldüyünü söylədin.
 Hacı Murad — Bəli, xanları öldürdülər, Həməzət isə Xunzaqa gəlib xan sarayında oturdu. Təkçə xan arvadı qalmışdı. Həməzət onu öz yanına çağırıb müridə göz vurdu, o da arxadan vurub xan arvadını öldürdü. /Uzaqlara baxır/
 Loris — O daha nə üçün?
 Hacı Murad — Bəs necə olmalı idi? İşə ki, başladın bitir. Bu nəslі bitirmək lazımdır, böylə də etdilər. Balaca Bulacxanı da öldürdülər. Şamil özü onu uçuruma atdı. /Sükutdan sonra/ Beləliklə, bizim bütün Avaristanımız Həməzətə təslim oldu. Ancaq mən və qardaşım təslim olmaq istəmədik, biz ondan xanların qanını almalıydıq, dağlara azadlıq vermək lazım idi. Babamız ilə məsləhətləşməyə başladığımızda və pusquda dayanıb öldürməyi qərarlaşdıq. Kimsə sözüümüzü eşidir. Odur ki, Həməzət əmimi çağırırdı, mən və qar-

daşım babamız ilə bir ağacdan asılmaq istəmədik. Biz daha gözləməyib bayram günü məsciddə işi bitirməyi kəsdirdik. İmam Həməzət öz müridləri ilə içəri girdi, hamısının qılıncı siyirilmiş idi, imamın yanında onun sevdiyi müridi Əsildar gərdirdi. Xan arvadının da başını o kəsmişdi. Mən əlimdə xəncər onu öldürüb Həməzətə doğru atıldım, lakin qardaşım Osman tapança ilə atdı, Həməzət hələ diri idi və qardaşımın üstünə atıldı. Mən isə Allahın köməkliyi ilə başına vurub öldürdüm. Müridlər otuz nəfər idilər, biz isə iki nəfər. Onlar qardaşımı öldürdülər, mən isə çarpışaraq aradan çıxdım, pəncərəyə sıçradım və haydı getdim. El imam Həməzətin öldürüldüyünü öyrəninçə bir adam kimi ayağa qalxdı. Müridlər isə qaçdılar, qaçmayanları isə əzdilər. /Ağır nəfəs alaraq oturur./

Loris — Sizin üçün yaxşılıqla bitmişdir.

Hacı Murad — Əvət, hər şey yaxşı idi. Avarlar məni başbilən seçdilər. Və mən çox uzun zaman bütün Avaristanı idarə etdim. Yenə bütün işlər korlandı. Şamil Həməzətin yerinə keçib bütün Dağıstanı özünə tabe etmək istədi. Mən Avaristanı üç il qorudum. Onda Şamil yanına elçi göndərüb özü ilə bir yerdə onlara qarşı getməmi

təklif etdi, boyun qaçırsam, Xunzaqı dağdıb məni öldürəcəyini söyləmişdi. Mən isə dedim: “Getməyəm və onu da yaxına buraxmaram”.

Loris — Nə üçün onun yanına getmədin?

Hacı Murad — /Qaşlarını çataraq/ Olmazdı getmək. /Başını yox işarəsi ilə sallayaraq /Yox, Şamil qatildir. Qardaşım Osmanın da, anamın süd verdiyi Abununsal xanın da qanları onun boynundadır. Odur ki, mən onun yanına getmədim. /Ciddi/ Yox, getmək olmaz, qan ölçüsünü tənleşdirmək lazımdır. /Qalxıb yenə pəncərələrə doğru gedir./

Loris — Deməli, qatildir, anlayıram.

Hacı Murad — /Vorontsovgil olan qapını aralayıb baxır, gülümsəyir/

Loris — Sonra?

Hacı Murad — Sonra? /düşünərək/ Bu aralıq general Rozen mənə rus zabiti çini göndərdi.

Loris — Yerli milis mülazimi, öyləmi?

Hacı Murad — Əvət, Avaristan nayıbı olmamı əmr etdi. /Ah çəkərək yenidən oturur/ Əvət, hər şey yaxşı idi. Ancaq Rozen Baron Teymurxan Şuraya Əhmədxanı qalabəyi təyin etdi. O, mənimlə düşmən idi və məni görmək istəmirdi.

Loris — O, nə üçün?

Hacı Murad — Öldürülmüş xan arvadının qızını öz oğlu üçün istəyirdi, biz vermədik. Onda Əhməd xan yenidən böyük general Klyugenauya söz apardı, deyir ki, mən Avaristanın əsgərləri üçün odun vermələrinə yol vermərəm, bir də demişdir ki, mən çalma örtmüşəm, bax, bunu /papağını çıxarıb göstərir/. Deməli, deyir mən Şamilin tərəfinə keçmişəm. General inanmır. Onda Əhməd xan öz istədiyi kimi edir. Bir bölük əsgərlər ilə mənə qamarladı, zəncirlədi və topa sərirdi. Altı gün, altı gecə mənə böylə saxladılar. Yeddinci gün əllərimi iplə sarıyıb Teymurxan Şuraya apardılar. Məni əli tüfəngli qırx əsgər aparırdı, əsgərlərə əmr eləmişdir ki, qaçmaq istəsəm, vursunlar. Mən isə bunu bilirdim, biz Maksakın yanından keçəndə yol dar idi, cığırdan gəzdirdi, böyründə əlli sajnıqlı bir uçurum var idi, mən əsgərin sağ tərəfinə keçdim, əsgər mənə saxlamaq istədi, mən isə uçuruma atılıb əsgəri də özümlə sürüklədim.

Loris — Sonra?

Hacı Murad — Sonra əsgər oradaca öldü, mən isə budur, diri qaldım. Yazı böylə imiş. Allah öz əli ilə hər şeyi yazmışdır. Qabırğalarım, başım, əllərim, ayaqlarım hamısı qırılmışdı. İstədim sürünüm, tərپəne

bilmədim. Başım hərləndi, yatdım... Oyandım, başdan ayağa qan içində idim. Çoban gördü, eli çağırırdı, mənə kəndə apardılar. Qabırğalarım və başım sağaldı, ayağım da sağaldı, ancaq qısa qaldı. /Ayağını uzadır/

Loris — Çox mane olmurmu?

Hacı Murad — /Gülümseyərək/ Yaxşıdır. El bildi, mənim yanıma gəlməyə başladılar. Mən sağaldım, öz kəndimizə, Selməyə getdim. Burada da avarlar mənə yenidən başbilənliyə çağırtdılar, mən də razı oldum /Papağını örtüb oturur. /Vorontsovun odasında musiqi yenidən çalınır. /Hacı Murad heybədən iki sarılmış kağız çıxarıb verir./ Al oxu, bunlar general Klyugenaudandır.

Loris — /Oxuyur/: - “Mülazim Hacı Murad, məni dinlə, böyük padşaha qarşı vicdanın təmizdir isə mənim yanıma gəl. Kimsədən qorxma, mən sənə müdafiəçinəm. Mən isə ədalətli və sözünün üstündə dayan bir adamam, yanıma gəl, gözləyirəm.”

General leytenant Baron Klyugena.

Hacı Murad — Mən generala yazmışdım: “Əvət, mən çalma örtmüşəm, ancaq bunu Şamil üçün deyil, öz savabım üçün etmişəm. Şamilin tərəfinə keçmək istəmi-

rəm və keçə bilmərəm. Mənim atam və qardaşların onun üzündən ölmüşləridir. Lakin rusların da yanına gedə bilmərəm, ona görə ki, ruslar mənim şərəfimə toxundular /Həyəcanla/ Xunzaqda mən sarılı ikən bir yaramaz /yumruqlarını sıxaraq/ of şeytan, it oğlu mənim üstümə... nəcislik etdi. İndi bu urus yaramaz oğlu öldürülmədikcə mən sizin yanınıza gələ bilmərəm. İştə Klyugenauya belə yazmışdım. Onda general mənə bunu göndərdi. /O biri kağızı verir/ Oxu.

Loris — Melyukov - /Oxuyur/: - “Hacı Murad, dinlə, yazırsan ki, sən təmizsən, çalmanı da ancaq din və Qurana hörmət olaraq örtürsən. Mən anlayıram, deməli, sən haqlısan, cəsərlə mənim gözlərimə baxa bilərsən. Sənin şərəfinə böylə toxunan o yaramaz isə cəzalanacaqdır. Rus qanunlarının nə demək olduğunu sən özün görmüsən, gəl mənim yanına.

Hacı Murad — /Əlini məktubun üzərinə qoyaraq/ mən inanmadım, general Klyugenaunun yanına getmədim./ Kağızları büküb yerinə qoyaraq/ Əhmədخان məni tutub öldürmək üçün səlməs sarıdı. İştə burada da Şamildən atlı gəlib məktub gətirdi. Şamil müdafiədə mənə kömək verəcəyini vəd edirdi. Mən düşündüm, mən çox

düşündüm, mən Şamilin tərəfinə keçib Əhmədخان ilə hesablaşdım.

Teymurخان Şurai dağıtdım və onun arvadını qaçırdım /Düşünərək oturur/. Budur, indi on iki ildir ki, mən yorulmadan ruslar ilə vuruşuram, həmişə də müvəffəqiyyət qazanmışam. Bunu sən özün də bilirsən.

Loris — Bilirəm, sənin basqınlardakı, sürət və ötkəmliyi hamını şaşırtıb heyrətə salır. /Səhnə arxasından musiqi rəqsə keçir/

Hacı Murad — /Başını sallayaraq/ Şamil ilə mənim aramda dostluq heç bir zaman olmamışdır. Yox, o ancaq məndən qorxur, ona görə ki, bütün Dağıstan mənə hörmət bəsləyir, o isə buna paxıllıq edir.

Loris — Bunlara baxmayaaraq, sən yenə də ondan ayrıldın?

Hacı Murad — İş belə düşdü. Şamil qocadır, o, Dağıstanda hakimiyyəti böyük oğluna miras buraxmaq istəyir. Məndən isə soruşanda ki, Şamildən sonra imam kim olmalıdır, mən dedim: - “Kimin qılıncı itidirsə, o olmalıdır”. Bu, Şamili qorxutdu. O, məndən yaxa qurtarmağı kəsdirdi və ruslara basqın yapmaq üçün Təbasəranə göndərdi. Mən gedib min qoyun və üç yüz at saldırdım. Lakin Şamil dedi ki, mən az gətirmişəm, odur ki, Avaristan

nayıblığını məndən alıb, bütün pulları ona göndərməmi əmr etdi. Mən min qızıl göndərdim. O, mənim özümü də öz yanıma istədi ki, öldürsün. Mən isə getmədim. Onda Şamil məni aparmaq üçün müridlərini göndərdi, mən isə oradan çıxıb buraya, Vorontsovun yanına keçdim. /Yenidən qalxır, rus musiqisinin səsi/

Loris — /Yazaraq/ Külfətini isə oradamı buraxdım?

Hacı Murad — Yox, külfətimi gətirməmişəm. Qoca anam, arvadım, oğlum Yusif orada, Şamilin əlindədirlər. /Həyəcanla qalxaraq/ İndi sən knyaz sərdara yaz nə qədər ki, külfətim orada, dağlardadır, mən heç bir şey edə bilmərəm, yox, heç bir şey.

Loris — Yazaram.

Hacı Murad — /Səsi titrəyərək/ Oğlumu xilas ediniz, qoca anamı və arvadımı xilas ediniz, onda mən sizə qulluq edəərəm və çox işlər görərəm, bəli, çox işlər, sən knyaza bunu yaz. /Əlini yazının üstə qoyur./

Loris — Sən rahatsız olma, hamısını yazaram.

Hacı Murad — /Yalvarıncasına bir oxşayışla/ Sən qulaq as, çalış düzəlt, nəyim varsa, səninin olsun. Yaxşı, ancaq knyazın yanında kömək et. /Əlini tutub gözlərinə baxaraq/ Allah xatirəsinə, anladınmi? /Gözləri yaşararaq /Amandır, mən indi bir ip ilə

bağlıyam, ipin də ucu Şamilin əlindədir. Loris — Sən əlbəttə haqlısan, ancaq mənə elə gəlir ki, Şamil külfətini qətiyyənlə verməz və bir təminat kimi saxlar.

Hacı Murad — /Qızgın/ Qarşılıq vermək lazımdır. Qoy knyaz sərdar bütün əsirləri yığıb əvəz versin, qoy pul versin, çox, çox pul versin.

Loris — Şamil səni bağışlarsa, sən onun yanına qayıdarmısan, söylə!

Hacı Murad — /Şübhə ilə başını sallayaraq/ Yox, Şamil heç bir zaman bağışlamaz, o məni öldürər... yox, olmaz.

Loris — Onda o səninin arvadını da, ananı da, cocuqlarını da öldürər. /Hacı Murad dərin ah çəkir/

Hacı Murad — Yazı pozulmaz, hər şey Allahın əlindədir. /Birdən yumruqlarını sıxaraq/ Aman, yox, mənim anam oradadır. /Əllərini göyə qaldıraraq/ Aman Allah, sən əsirgəmə. /Əllərini üzünə örtür, ağlayıncasına qışqıraraq/ Eh, kunak, külfətimi və oğlumu qurtar, Allah xatirəsinə qurtar.

Vorontsova — /Hərlənərək yorğun oturur/ Söyləyiniz nəyib, bunların hamısı sizə necə görünür, bəyənirsiniz? /Oynayanları göstərir və işvə ilə qonağa baxaraq/

Hacı Murad — /Kurtulsuz/ Əvət, bizim dağlarımızda böylə işlər yoxdur.

- Orbelyanı — /İşvə ilə gözlərini süzərək/ O, təbii,
sən bizim yanımızda durmızsən. Deyil,
iyid, söylə /Öz çıpaqlığını göstərir/.
- Hacı Murad — Dinlə, xanım, bizim dağlarımızda
bir məsəl var, deyərlər “it eşşəyə ət ver-
di, eşşək isə itə ot, hər ikisi də ac qaldı”.
/Gülümsəyərək/ Əlbəttə, hər xalqın öz
adı özü üçün yaxşıdır.
- /Vüqarla başını qaldıraraq gedir. Rəqs kəsilir, ha-
mı susqun, ancaq musiqi səsi/.

BEŞİNCİ PƏRDƏ

- Çernışov* — - /Qapını göstərərək/ İmperator.
Kamerpaj — Öylədir ki, var, şərəfətməab, Əla-
həzrət yarım saat olar ki, sahil boyu sey-
rindən qayıtmışdır.
- Çernışov — Təkmidir?
Kamerpaj — Deyil ki, deyil. Tək deyil, şərəfət-
məab knyaz Vorontsov məruzə edir.
/Qayıdıb öz yerində quruyur./
- Çernışov — Yaxşı, mən gözlərəm.
/Hərbiyyə nazirinin müavini knyaz Dolqorukiy
yorğun çıxır, Çernışov onunla salamləşə-
raq/ Möhtərəm knyaz, bu gün imperator
necədir?
- Dolqorukiy — Damağda deyildir ki, yeni çox yor-
ğundur. /Qorxu ilə baxaraq papağı ilə gə-
lir./
- Çernışov — /Yüngülcə xaç vuraraq/ Oy... Allah

eləməsin.

Dolqorukiy — /Yavaşcadan/ Bilirmisiniz, səbəbi də yorğunluqdur. /Ah çəkərək/ Knyaz yorğunluqdan bərk şikayət edir.

Çernışov — /Göz vuraraq/ Yorğunluq deyil, hamısını bilirəm, knyaz /qulağına/, dünən yenə keçən masqaradda Əlahəzrət öz bədəninin ağırlığı ilə və ümumən... pablişlə maraqlandıran maska ilə görüşmüşdür.

Dolqorukiy — Əvət, əvət, yadımdadır, sonra?

Çernışov — /Utanmazcasına/ Sonra da ... yatağa.

Dolqorukiy — /Həvəslə/ Deməli, kef çəkməyə. Anlayıram /gülür/.

Çernışov — Bütün gecəni necədir /gülüş təkrar edir/. Özü də bilirmisiniz maska kimin imiş /baxaraq qulağına deyir/ bəli, bəli. Sadə, sarsaq qız, hələ cocuqluğundan şəkilə İmperatora vurulmuş və nə olursa olsun, diqqəti-aliyə müvəffəq olmağı kəsdirmişdir. Müvəffəq də oldu.

Dolqorukiy — Lakin bu xoşbəxt qız kimdir?

Çernışov — İsveçrəli bir dayə qızıdır, fəmiliası Quyeruysdır.

Nikolay* — /Çıxıb uzun uzadı soyuq baxışla Çernışova/ Xoş gördük /sobada qızınaraq/ Qoberoyans, Qoberoyans, Qoberoyans, /Güzgüdə öz kölgəsinə/ Görəsən mənsiz Rusiyə nə olurdu. Foberuyans.

Çernışov — Özünü necə hiss edirsiniz, Əlahəzrət?

Nikolay — Fəna, fəna. /Bıqlarını eşərək özünə/ Əvət, mənsiz Rusiyə nə olurdu. /Sərt deyərək/ Quberyans, Quberyans, /Kamerpaja/ Fəmilian nədir?

Paj — /Vəziyyət alıb ürəkdən/ Polosatovdur, Əlahəzrət İmperator.

Nikolay — /Razı qalaraq və yumşalaraq/ Əhsən /Pajın boynunu qucaqlayır/.

Qameryaj — Qulluğa hazırım, Əlahəzrət imperator /Papağını tutur/.

Nikolay — /Hüsni-təvəccöh ilə/ Bu Məriyə qulluğa getmək istəyirmisən?

Qameryaj — Yox ki, yox, Əlahəzrət imperator.

Nikolay — Yaramaz /Sərt dönüb pəncərə qabağına gedir./ /Diqqətlə küçəyə baxaraq təbl vəzinə/ Quberyans, Quberyans... /dönmədən sərt bir deyişlə/ Otur, Çernışov, əvət, mənsiz təkcə Rusiyə deyil... bütün Avropanın halı necə olardı. Quberyans... Quberyans. /Kamerpaja/ Rədd ol.../Çernışova fori bir deyişlə/ Məruze et... Söylə bu gün nəyin var?

Çernışov — Bu meri məmurlarının oğurluğu haqqındadır.

Nikolay — Bilirəm, onlara yaxşı cəza vermək lazımdır. Əvət, hamı oğurlayır, hətta polis

müdüdü də oğurlayır. Onu da bilirəm. Yox, gör bir Rusiyədə doğruçu və namuslu adam ancaq bir nəfərdir. /Özüne işarə edir/ Əvət /Sözünün təsdiq edilməsini gözləyir/.

Çernışov — /Kinayəni anlayaraq və ahı təkrar edərək/ Görünür, öylədir, Əlahəzrət.

Nikolay — /Kağızları alaraq/ Mənə ver, qətnamə qoyum. Hamısı əsgərlərə verilməlidir. /İmza edib atır/ Sonra...

Çernışov — Yeni il üçün mükafat siyahısı /Verir/.

Nikolay — Qoy qalsın, özüm baxaram /Alıb sola qoyur/. Daha nə var?

Çernışov — Qərb hüduundakı əsgərlər haqqında necə əmr buyurursunuz?

Nikolay — /Aciqlı/ Necə ki, necə? Tez Prussiya sərhədlərinə keçirilməlidir. Mənim qaynım* general da olsa zəif və sarsaqdır. Yox, o 48-ci ildəki, vərəsdən sonrakı öz üsyançılarına necə məsrutə verə bilirdi. Mən isə həmişə ona kömək göstərməyə və onun təxtini müdafiə üçün əsgərlərimizi göndərməyə hazırım. Bütün Avropa xalqları mənim Macarıstandakı* üsyanı nə qədər cəldliklə boğduğumu unutmamalıdırlar.

/Qətnamə qoyur/ Bir diviziya göndərilsin, yox iki diviziya, Prussiyada yeni

bir üsyan çıxanda lazım olurlar. Əvət, birbaşa sərhəddə tapşırılmalıdır, /ciddi/ eşidirsənmi? Təxirsiz və tez. /Vüqarla kresloya söykənərək/ Əvət, mən olmasaydım Avropanın halı necə olardı, söylə!

Çernışov — Uçaq olurdu, Əlahəzrət, ümumi bir uçaq.

Nikolay — Yaxşı, daha nəyin var?

Çernışov — Qafqazdan, canişindən məktüb. /Çıxarır/ Knyaz Vorontsov Hacı Muradın bizim tərəfimizə keçib gəldiyini bildirir.

Nikolay — Öyləmi, oxu!

Çernışov — Möhtərəm knyaz Əlahəzrət İmperatorun nəzərinə aşağıda yazdıqlarımı öz etməyinizi rica edirəm. Əlahəzrət İmperator lütfən mənim hərəkətimi bəyənişə, mən məsud oluram.

Nikolay — /Sözünü kəsərək/ Ver mən özüm oxuyum. Hacı Murad öz külfətinin taleyindən çox rahatsız olur və bütün səmimiyyət əlamətləri ilə deyir ki, arvadı və uşaqları Şamilin əlində olduqca onda əl-qolu sarılıdır və onu iltifatla qəbul etməyinizə qarşı razılıq sübut etmək üçün rüslərə xidmət edə bilməyəcəkdir. O, çox bərk sinirlənir. Demək olar ki, bir şey yemir, ancaq namaz qılır və hər gün gedib

külfətindən bir xəbər bilib bilmədiyini soruşur. O, məndən xahiş edir ki, əlimizdə olan bütün Dağıstan əsirlərini toplayıb əvəz olaraq Şamilə təklif edirəm. O, isə özündən bir azacıq para əlavə edəcəkdir. O, hər gün bir kədərlə yenə deyir: - "Mənim külfətim qurtarınız, ondan sonra əvəz sizə qaytarmağa imkan veriniz!". O, deyir ki, gələcəkdə onlar üçün Allahın iradəsi hər nə olarsa, indilikdə ancaq öz külfətini dağlardan qurtarmaq fikri ilə uğraşır. Xüsusilə o, öz böyük oğlunun müqəddəratından rahatsız olur və mənə yalvararaq Allah xatirəsi üçün Çeçenistan dairəsinə qayıtmasına müsaidə istəyir. Orada o, naçalniklərimizin müsaidə və vasitəsi ilə öz oğlu ilə əlaqə düzəldib onu qurtarmaq üçün yollar araya bilər. /kağızı buraxır/. Əvət, yaxşı başlanmışdır.

Çernışov — /Yalmanaraq/ Görünür ki, Əlahəzrətin düzəltdiyi plan meyvə verməyə başlayır.

Nikolay — /Məmnunluqla/ Əvət, öylə görünür. /Yavaşdan oxuyur/ Sən necə başa düşürsən?

Çernışov — Mən, Əlahəzrət, öylə başa düşürəm ki, qabaqda Əlahəzrətin gözəl tövsiyəsinə əməl edilseydi, meşələri, qarşı gələn mal-qaranı, ehtiyatı və adamları qıraraq

nə qiymətə olursa olsun, ağır da olsa, təcridlə gedirseydi, indi bütün Qafqaz çoxdan alınmışdı. Hacı Muradın bizim tərəfə keçməsinə mən ancaq sizin planınızın nəticəsi bilərəm. O, artıq dayana bilməyəcəklərini anlamışdır.

Nikolay — Əvət, sənin sözün doğrudur, knyaz. O... görsən, mənsiz Rusiyyənin halı necə olardı.

Çernışov — Əlahəzrət, sizin nə qədər böyük strateq və siyasətçi olduğunuzu Rusiyyə çoxdan bilir.

Nikolay — /Gərnəşərək/ Gərək ki, daha bir şey qalmadı.

Çernışov — Yox, Əlahəzrət, yenə də vardır. Mü-təəssifənə tibb akademiyasından - öz professorunun canına qəsd etmiş bir tələbənin işi haqqında Əlahəzrətin qərarı lazımdır.

Nikolay — /Əsnəyərək/ Nə olmuşdur, müxtəsər elə.

Çernışov — Tibb-cərrahlıq fakültəsində iki yol imtahan tuta bilməmiş gənc bir tələbə üçüncü dəfə verilmiş imtahana onu bu dəfə də buraxmayanda, xəstə sinirli gənc bunu açıq haqsızlıq hesab edərək miz üzərində cib pıçağını qapmış və anlaşılmaz bir çılgınlıqla professorun üstünə

atlıb, ona bir neçə... Sonradan bəlli olduğu üzrə əhəmiyyətsiz yara vurmuşdur. /Məruzəni Nikolayın qabağına qoyur/

Nikolay — Familiası nədir?

Çernışov — Tələbəninki? Bjezovski.

Nikolay — /Birdən açıqlanaraq/ Polyakdır?

Çernışov — Əvət, polyaklardandır, katolikdir.

Nikolay — /Aciqlı/ Mən əvvəldən bildim ki, bu polyak olar. Bütün bu polyaklar yaramazdılar, nifət edirəm. Polşa və Qafqaziya Rusiyə üçün dağı bir əzabdır. Biz onların hərəsində azı yüz min əsgər saxlamalıyıq. Necədir?

Çernışov — Öylədir ki, var, Əlahəzrət. Polşadan yenə də qorxulu xəbərlər alınmışdır.

Nikolay — Odur, görürsünüzmü? Alçaqlar. /Gözlərini yumur/ Dayan mən fikrimi toplayım. /Özünü düşünürmüş kimi göstərir/. Sükutdan sonra/ Budur, böylə. /Məruzə üzərində yazır/ Bütün mühüm məsələlərdə mənim daxili səsini dinləmək lazımdır. O, həmişə nə etmək lazım olduğunu mənə söyləyir. Burasını unutma ki, qərar həmişə doğru olur. /İştə qətnaməni dinləyir/ Özün oxu.

Çernışov — Ölüm cəzasına layıqdır. Lakin şükr Allaha ki, bizdə ölüm cəzası yoxdur və onu işə salmaq mənlilik bir iş deyildir.

Onu on iki yol bilən adamın arasından keçirməlidir /Başını salır/

Nikolay — /İmza edir/ Nikolay.

Çernışov — /Şaşıraraq pıçıldayır/ On iki min çubuq*.

Nikolay — /Məruzəni verərək/ Hə, buna sözün nədir?

Çernışov — Doğruca ölümdür, Əlahəzrət.

Nikolay — /Sərt/ Nə olsun, it gərək it kimi ölsün. /qalxır/

Çernışov — /İtaətlə/ Əlahəzrətin qərarındakı zəkvətə, hörmətə heyrət edirəm.

Nikolay — De çubuqları vurarkən tələbələrini də meydana gətirməyi unutmayın, qoy cəza verilərkən hamı orada olsun.

Çernışov — Baş üstə, Əlahəzrət.

Nikolay — /Gülümsəyərək/ Onlar faydasız olmaz /Birdən açıqlı/. Mən bütün bu inqilab ruhunu qıraram. /Köksünü daha da irəli verərək/ Aman, mənsiz Rusiyyənin halı necə olurdu. /Odada vüqar ilə gəzərək/ Quberyans, Qoberyans.

Çernışov — Böyük padşahım, müsaidənizlə xatırladım ki, qərbi ölkə valisi general Bibikov orada pravoslavlığa keçmək istəməyib ixtilal çıxarmış kəndlilərə qarşı Əlahəzrətin nə kimi təsirli tədbir görülməsini lazım sandığı haqqında təkrar sorğu

göndərmişdir.

Nikolay — Necə? /Çərnişova doğru dönərək/ İstəmirlər? /Çərnişovun düyməsindən tutaraq/ Əmr et hamısını hərbi məhkəmə və ağacla məcbur etsinlər, buradan oynayanların /Qalın bir iş götürür/ İş nə oldu, bu da mənim qərarım... sıradan keçiril-məli.

Çərnişov — Əməl elərəm, padşahım.

Nikolay — Əvət, ağac ilə /kağızları soldan sağa geri qoyur/. Mənim üçün ixtilal çıxarmaq. Alçaqlar /Bir kağız axtarırl/.

Çərnişov — Tez göndərəm /İşi götürür./

Nikolay — /Əlinə keçən qəzetə baxaraq/ Hə... bir də: - Müdiri əsgərliyə verilməlidir. Sən bunu görmüsənmi? /Oxuyur/ Minlərcə dövlət kəndlisini pay bölgüsünə salmaq, tək-cə sərbəst olan adamları paya keçirmək müəyyən təhkimçiliyə salmaq deməkdir. Eşidirmisən və mənim buyruğumu danışığa qoyurlar. Bir azdan hələ gözlə, mənə əql öyrətməyə başlayacaqlar, axmaqlar. Yaramazı əsgərliyə /Qəzetəyi üzüb atır/.

Çərnişov — /Qorxa, qorxa/ Həqirənə ərzə cəsarət edirəm padşahım ki, bunu çox da ədalətə uyğun hesab etmək olmaz.

Nikolay — Bunu ona görə böylə edirəm ki, mən

böylə istəyirəm. /Soyuq/ Başqa kimilərin isə danışımağa girişməsinə müsaidə etmə-nəm. /Bərk zəng çalır/

Çərnişov — /Əyilərək/ Üzr istəyirəm, Əlahəzrət.

Nikolay — /Gələn Kamerpaja/ Artıq kim-sə qəbul edilməyəcəkdir.

Qameryaj — /Aydın/ Baş üstə, Əlahəzrət İmperator. /Başına qoyulacaq su stəkanını də-bərtməyəcək qədər yumşaq bir gedişlə çıxır/

Nikolay — Yaramazın gözəl gedişi var. Əvət /Pəncərələrə doğru gedir/.

Çərnişov — /Kağızları toplayaraq/ Əlahəzrət, Qafqaziya yazılacaq əmriniz necə oldu?

Nikolay — Möhkəm bir gedişlə mənim sistemim keçirilməlidir. Dağıstanlıları sıxışdırma-lı, evləri, obaları dağıdılmalı, bütün Çe-çenistanda ərzaq məhv edilməlidir. Mə-şələri qırmalı, hər yerdə sənğərlər tik-məli və arası kəsilmədən basqınlar yapıl-malıdır.

Çərnişov — Hacı Murad haqqında əmriniz nədir, indi onunla nə edilməlidir?

Nikolay — Axı, Vorontsov yazır ki, onu orada, Qafqaziyada işə salmaq lazımdır, istəyir.

Çərnişov — /Qorxuyla/ Bu iş qorxulu deyilmi, Əlahəzrət? /Öz düşməni knyaz Vo-rontsovu qaralamaq üçün ehtiyatla/ Mən

ondan qorxuram ki, sizin canişininiz çox tez inanandır və çox vaxt rusların zərərinə olaraq yerlilərə qarşı himayə və hətta zəiflik göstərir.

Nikolay — /Onun fikrini duyaraq sərt/ Sən, sən nə düşünürdün. /İnamsız və şübhəli baxışlar ilə öz nazirinə baxır/

Çernışov — /Baxışdan qaçaraq/ Mən, Əlahəzrət, böylə düşünürdüm. Hacı Muradı Rusiyəyə göndərmək daha qorxusuzdur. Qorxuram ki, böylə bir qulduru Qafqaziyada saxlamaq münasib olmasın. Məncə, o bizim tərəfimizə keçəndə də gizlicə öz Şamili ilə sözləşmişlər ki, gəlib bizim müdafiə vasitəmizi öyrənsin. Buna görə də, Əlahəzrət, mən böylə də düşünürdüm. Bu Azyat buraya Rusiyyənin mərkəzinə göndərməli və qazamatda saxlanılmalıdır. Onun xidmətlərindən isə ancaq külfəti dağdan alındıqdan sonra istifadə ediləməlidir. Qafqazda isə böylə qorxmaz bir başkəsən iki ağızlı iti bir qılıncdır. Mən böylə düşünürəm.

Nikolay — /Rişxənd ilə/ Sən öylə düşünür, düşünürsənmi? /Mizə tərəf gedir/ Sən öylə düşünürsənmi? Mən isə düşünmürəm, Vorontsovun sözlərinə şəriyəm. /Qafqaziyadan gəlmiş kağızları alaraq/ Özünə

böylə yazacağam: Hacı Murad Çeçenistanın yaxınlığına göndərimləidir. Qoy o, öz arvadını da, cocuqlarını da oradan, dağlardan qoparsın. Mən onları təminat kimi saxlaram, onda quldur bizə daha yaxşı qulluq edər, anladınmı? /Məktubu Çernışova atır/

Çernışov — Öylədir ki, var, Əlahəzrət /Kağızı götürür/.

Nikolay — Böylə də yaz /Sərt/. Özün isə bir daha düşünmə. Eşdirmisən? /Yenidən baxışlarını onun üzünə dikir/.

Çernışov — /Əyilərək/ Əlahəzrətin yüksək iradəsi həmişə mənim üçün müqəddəsdir.

Nikolay — Öylədimi? /Vüqar ilə köksün görərek/ İndi mən qətiyyətlə əminəm ki, Qafqaziya müharibəsi tezliklə bitəcəkdir. /Saatına baxaraq/ Get. Mən imperatrichəmin yanına gedirəm. /Çernışov baş əyir, zəngə lakeylər gəlirlər./

Nikolay — Bayır geyici? /Kamerpaj yumşaq gediş ilə içəri odalara keçir. Kamer lakey Nikolayın qabağına təzim ilə əyilərək geri, geri çəkilən Çernışovu buraxıb çıxır/.

Nikolay — /Şübhə ilə öz nazirinin ardınca baxaraq/ Alçaq, yaramaz. /Özündən razı kimi/ Görəsən mən olmasaydım Rusiyyənin halı necə olardı. /Yaylığının düyü-

munə baxaraq xatırlamağa çalışır/. Unutmayım, unutmayım /birdən yadına düşərək.../ Volkonskiyə deyilməkdir ki, pensiya versin. Elədir, elədir. Saray nəzarət pullarından hər il o /keflənərək/ İsveç Quberansın anasına pensiya verilməkdir. /Berkdən söylənir, oxuyurmuş kimi/ Quberans... Quberans /Vüqarla öz yataq otağına yönəlir/.

ALTINCI PƏRDƏ

- /Ayrı, ayrı güllə səsləri və oxumaq səsləri/
Səslər - Allah, Allah, Allahü əkbər. La ilahə illəllah.
- Əminə — Lailahə illəllah. Alla, alla, alla, gəlirlər. /Hərəmxanaya tərəf xalçaları açaraq/
Arvadlar: - İmam gəlir, Səadət haradadır, ağamız qayıdır... Ey... Səadətə deyiniz. Eşidirsinizmi arvadlar, imam gəlir, sevinin.
- Səadət — /Əllərini və gözələrini göyə qaldıraraq/
Ya Allah, ağamız qayıtdı. Allah, sənə çox şükür. /Oturub dua edir/
- Əminə — Bax xanım, bax küçələrdə adamlar, damlarda adamlar. Bütün Vedeno ağamızı qarşılamağa çıxmışdır, hamı sevinir, hamı oxuyur. La ilahə illəllah /xalçaların üstündə hərlənir/.
- Səadət — La ilahə illəllah, Allahu əkbər.
- Qadımlar — La ilahə illəllah, Allahu əkbər. /Pən-

cərələrin qabağına toplaşmışlar./

Əminə — Özü də ağ at üstündə gəlir, billahi özüm gördüm. Mən damda idim, o, gəlir, dörd yanında da mürid igidləri. Adam çoxdur, min, min adam, hamı da sevinir, hamı gülür, hamısı güllə atır, hamısı imamın dövrəsində at çapır və hamısı qışqırır. Lailahə illəllah, Allahu əkbər /Bərkdən gülür/.

Səadət — La ilahə illəllah, Allahu əkbər.

Əminə — Yiya ya yiya, indi imam evdə olar. Allah, allah. /Atılır-düşür, oynayır, xalça üzərində yuvarlanırlar/.

Səadət — /Qorxu ilə/ Ey, Əminə, dayan, mən qorxuram, vuruş yaxşıca qurtarmışdır?

Əminə — Hə, hə, ay xanım, qələbədir. Hamısı deyir rusları döymüşlər. Vallahi, imam özü də tufəng atmışdır. Qılıncı sivirib atını birbaşa rus soldatlarının üstünə çapmışdır, ancaq müridi onu saxlamışdır. İki nəfəri lap imamın yanında vurulmuşdur. La ilahə illəllah, qələbədir, billahi.

Səadət — /Arvadlar ilə/ Allahu əkbər.

Əminə — Urusları iraq, iraq qovmuşdur, inşaallah, çox qənimətlər almışlar. Çoxlu, çoxlu. E, xanımlar... Dostlar, bizə də hədiyyə verilecək, çoxlu, çoxlu hədiyyələr, ay xanımlar, yaxşı, yaxşı hədiyyələr. Allah, Allah... /Arvadları tutub onlar ilə hərle-

nir./

Səadət — /Pəncərə qabağında/ Həyət adamlar ilə doludur, hamısı üzüqoylu düşüb diz çökmüşlər. Budur o, baxınız arvadlar, imam həyəət girir.

Səslər — /Həyətdən/ La ilahə illəllah.

Camal — /Ailəyə girərək/ Ay arvadlar, keçiniz öz yerinizə... /İmamın böyük yaşıl bayrağını götürüb yüksək yerdə tikir/

Səadət — Haydi arvadlar, tez, tez.

Əminə — /Pəncərədən/ Gəlir, vay, nə acıqlıdır.

Səadət — Əminə, gəl, sən ağaya ayrıtan verərsən. /Döşəkləri düzəldir./

Əminə — /Şiltaqlıqla/ Yox, yox, o acıqlıdır. Vay, vay.

Səadət — /Onu çıxarırlar/ Ağa yoldan yorulmuşdur, haydi.

Əminə — /Ayağımı yerə döyərək/ Yox, istəmirəm. Yox, mən qaçıram. /Dartınıb çapır/

Şamil — /Girərək/ La ilahə illəllah. Bismillahir ər rəhman ər rəhim, Allahu əkbər. /Salavat çevirir/

Camal — Səlam əleykum.

Şamil — Əleykum əssəlam.

Camal — Sənin müvəffəqiyyətinə sevinirəm, imam.

Şamil — Çox müvəffəqiyyət yoxdur.

Camal — Müridlər deyirlər ki, vuruş bizim müvəffəqiyyətimizlə bitdi.

- Şamil — /Əyri bir gülüşlə/ Qoy desinlər.
- Camal — Bütün xalq bilir ki, sən Allahın köməkliyi ilə urusları qovub çoxlu qənimət almısan.
- Şamil — Camal, dinlə, sən mənim qayınatamsan, sən mənim məsləhətçimsən, sənə deyirəm. Müvəffəqiyyət yoxdur, qənimət azdır.
- Camal — /Öz kürəkəninin qabağında pəncə üstündə oturaraq/ Yenədəmi? İş yamandır, çox yamandır /Dilin şaqıldadaraq deyir/.
- Şamil — Bəli, yamandır, uruslar güclüdürlər, çox kəndləri yandırmışlar, çox çeçenləri talmışlar.
- Camal — Billah, iş yamandır, çox yamandır.
- Şamil — Bəli, vəziyyət ağırdır, xalq dəyişgəndir, xalqın imanı zəifdir. Çeçenlər belə sustalmışlardır. Uruslara yaxın olanlar onların tərəfinə keçməyə hazırdırlar.
- Camal — Düşünmək lazımdır, Allah qoysa çox düşünmək lazımdır.
- Şamil — Yox, Camal, düşünmək istəmirəm, yorulmuşam. /Balıqların üstündə uzanır/. Hər şeyi unutmaq lazımdır. /Ah çəkərək/ Yaxşısı budur, sən get Əminəni çağır.
- Camal — /Sərt/ Yox, arvadı çağırmaq olmaz, yox, pərqu içində yatmaq olmaz, vaxt yoxdur, düşünmək lazımdır, bəli. Sən

- rəhbərsən, başbilənsən, sağa düşünməli, sola düşünməli. Çox-çox düşünməlisən.
- Səadət və başqa arvadlar /əl-üz yuyan gətirərək/ Salam-ələyküm /Balıqları düzəldirlər./
- Səadət — Salamlar olsun sənə, ağamız, xoş gəlib səfa gətirmisən. /İmamın ağ əlini yuyur/
- Şamil — /Gözlerini qadınlara dikərək/ Bəs Əminə nə haradadır?
- Səadət — Əminə qorxur, ağa, o səndən gizlənməmişdir, sarsaq arvadı bağışlaginə. /Təzimlə çəkilir və arvadlara çəkilmək işarəsi verir/
- Şamil — /Təşvişlə/ Mənə bax, Camal, Əminəni tap /Qışqıraraq/ Mən Əminəni görmək istəyirəm.
- Camal — /Sərt/ Yox, olmaz, Əminəni görmək olmaz. /Pəncərəni göstərərək/ Adamlar gözləyirlər, çoxdan gözləyirlər, uzaq yerlərdən gəlmişlər.
- Şamil — /Yoğun səsə/ Kim gözləyir?
- Camal — El dağlardan axışb gəlmişdir, çox gəlmişdir.
- Şamil — Nə istəyirlər? /Arakəsmənin yanında dayanır/
- Camal — Öz işlərinə görə imamın yanına gəlmişlər, gəlmişlər və məhkəməyi gözləyirlər. Ərizəçilər gözləyirlər, çoxlu-çoxlu hədiyyələr gətirmişlərdir. Cinayət işlə-

- yönlər fitva gözləyirlər. Dağlardan özün çağırдың adamlarda gəlmişdirlər.
- Şamil — /Müdafie olunmuş kimi əllərini qaldıraraq/ Bəsdir, Camal, bəsdir, əsirgə məni.
- Camal — Yox. İmam, sən Şeyxülislamsan, işləri ayırdlaşdırmaq lazımdır. İş çox, çoxdur.
- Şamil — /İçini çəkərək/ Nə işdir, söylə? /Ağır-ağır oturur/
- Camal — Sən gedəndən bəri çox işlər olmuşdur. Adam öldürən var, qanlı intiqamı var, malqara oğrusu var, tütün çəkirlər, şərab da içirlər, hamısını həll etmək lazımdır.
- Şamil — Şura buradamdır?
- Camal — Bəli, qocalar həyətdə gözləyirlər. Onlar işlərə baxmaq üçün çoxdan sənin yanına çağırılmışdırlar. Üç gündür ki, səni gözləyirlər, dağlardan gəlmişlərdir. Yaxşı deyil, burax onları, imam.
- Şamil — Sən doğru deyirsən, əzizim, mən işə baxmalıyam. /Bismillah ərrehman ərrehim/ Burax gəlsinlər.
- Camal — /Razi/ Yaxşı, çox yaxşı, əhsən. /Pəncərədən çağırır/ Ey, Arslan qazı...
- Şamil — Orada deginən ki, müridin qənimətinin beşdə biri payını mənim üçün ayırınsınlar.
- Camal — Yaxşı, deyərəm yaxşılarını seçərlər. /İçəri girən Arslan qazı ilə pıçıldeşaraq çıxır/

- Səadət — /Girərək/ Ağa, yoldan gəlmişsən, bir az dincini al, əmr et yemək verilsin.
- Şamil — Yox, sonra. Şura gözləyir, olmaz.
- Səadət — /Dilini şaqıldadaraq narazı başını hər-ləndirir və masayı aparmaq üçün arvadları çağırırlar./
- Şamil — /Gözlərini qapıya zilləyərek/ Səadət, söylə görüm xəzinə haradadır, yerində-dirmi?
- Səadət — /Gizli/ Bəli, ağa, sənin altunun burada Vedenoda basdırılmışdır. Gümüşlər isə dağlarda gizlədilmişdir, hamısı yüzəlli min manatdır.
- Şamil — /Məmnuniyyətlə/ Aha, yaxşı. /Masayı yı-ğan qadınlara baxaraq/ Mən hədiyyə gətirmişəm, oradadır, hamısını payla. /Arvadlara işarə edir/ /Səadət təşəkkür ilə əlini öpür, arvadlar isə baş əyirlər./
- Şamil — Söylə Əminəyə məni gözləsin, mən onun yanına gələcəyəm.
- Səadət — /İtaətlə/ İxtiyar sənindir, ağamız.
- Şamil — /Arslan qazı ilə bir yerdə qayıtmış Cama-la/ Sən bana bax. Şuranı çağır. Mən namaz qılacağam. /Namazdan sonra gözü-yumulu bərkdən oxuyur/ La ilahə illəllah, Məhəmmədəlrəsulallah, Allahu əkbər. /Döşəyə düşərək/ Bismillah ər rəhman əl rəhim.
- /Məhkəmə və şuraya/ Söylə, Arslan qazı.

- Arslan qazı — /Hörmətlə əyilərək/ Qocaların şurası cinayət işlərinə baxdı. Qocalar meydana şəriət və Quranda yazılmış qanun üzrə belə qərar çıxardılar. /Miz üstündə kağızları araraq/ İki nəfəri oğurluq üstündə mühakimə etdilər. Sənin qərarını gözləyirlər.
- Şamil — Fitva böylədir: İnşaallah, əlləri kəsilməlidir.
- Arslan qazı — Üç nəfəri adam öldürməkdə müqəssir gördülər.
- Şamil — Fitva: İnşaallah, boynu vurulmalıdır.
- Arslan qazı — İki nəfər qanlı intiqam almışdır.
- Şamil — İntiqam dağlıların qanunudur — qanlı çiçəkdir.
- Arslan qazı — Sənin fitvan?
- Şamil — Fitva: baş kəsənin başı kəsilməlidir.
- Arslan qazı: Bir çox adamlar təriqəti pozmuşlar: tütün çəkirlər, şərab içirlər, sən imam buna nə deyirsən?
- Camal — /Qızgın/ Yox, olmaz. Peyğəmbərin təriqətində deyilir ki, bütün dünya səadətdən vaz keçmək lazımdır. Cəza vermək lazımdır, bərk cəza verilməlidir.
- Şamil — /Sərt/ Peyğəmbər başqa bir yerdə buyurmuşdur ki, qardaşlarınızı seviniz və bağışlayınız. Gerisini de.
- Arslan qazı — Bir çox əsgərlər qaçıb buraya gəlir və dağlarda daldalanmalarını xahiş edir-

- lər. Dünən inşaallah, iki zabit qaçıb gəlmişdir.
- Şamil — Şükür olsun Allaha.
- Qocalar — /Əks səda kimi/ Allahu əkbər /Əllərini göyə qaldırdılar/.
- Şamil — Subay əsgərləri kəndlərə paylaşdır, qoy dağstanlılara qulluq etsinlər. Evlilər üçün isə Vedeno yaxınlığında kənd saldır, qoy orada yaşayıb top arabası qayırsınlar, güllə töksünlər. Zabitlər isə qoy yaşayıb xalqa təlim versinlər.
- Arslan qazı — Bir də nayıb Hacı Muradın işi qalır.
- Camal — Aha... Bu, əhəmiyyətli işdir, xalq tərəddüd edir, sənin nayıbın rusların tərəfinə keçmişdir. Bəli, bu xalq üçün yaman bir ibrətdir. Çeçenlər isə yüngül bir tayfadırlar. Bəli, düşünmək lazımdır.
- Şamil — Yaz, Arslan qazı, bismillah ərərəhim ərərəhim. Mən eşidirəm ki, ruslar sizi oxşayıb beyət eləməyə çağırırlar, onlara inanmayın və təslim olmayınız. Səbr ediniz, bu dünyada mükafat almazsanız o dünyada alarsınız. Keçənlərdə də salamlarınızı alan zaman nələr olduğunu yadırmınıza salınız. O zaman — on iki il bundan əvvəl Allah sizin ürəyinizə salsaydı, indi siz hamınız soldatıydınız, arvadlarınız da örtüsüz, çaxmırsız gəzirdi. Kafirlər tərə-

findən təhqir edilərdiniz, keçmişlə gələcəyi təsəvvür ediniz, gavurlar ilə yaşamaqdan isə ruslar ilə düşmənlikdə ölmək daha yaxşıdır. Səbr ediniz, mən Quran və qılıncla gəlib sizi qəzavətə apararam. İndi isə ruslara təslim olmaq fikrini başınızdan keçirməyi belə yasaq edirəm. Böyük Allahdan sizin üçün mərhəmət diləyirəm. /imza edir/ Mənim çağırışım bütün Çeçenistanda və Dağıstan dağlarında elan edilməlidir.

Camal — Bismillah-ər rəhman ər rəhim. /Əllərini qaldırır/.

Qocalar — Allahuməssəli əla Məhəmməd və ali Məhəmməd... Allahu əkbər.

Arslan qazı — Bu yaxınlarda Hacı Murad külfətini də rusların yanına aparmaq üçün adam göndərmişdi. Biz bunu bilib hamısını Vedenoya göndərdik.

Şamil — İndi külfəti haradadır?

Camal — Qadınlar - qoca Fatma, iki arvadı və beş nəfər balaca uşaqları İbrahim Rəşidin daxmasında keşik altında yaşayırlar.

Şamil — Bəs böyük oğlu?

Camal — Böyük oğlu Yusif canilərin saxlandığı çalaya atılmışdır.

Şamil — /Gözlərini qocalara dikərək./ Şuranın sözü nədir?

Arslan qazı — /Cavabdan baş qaçıraraq/ Hacı Mu-

rad igiddir, böyük igiddir, ötkəmdir, çevikdir, qoçaqdır.

Camal — Öylədir, igiddir, qəhrəmandır. O, bizimlə olsa yaxşıdır, çox yaxşıdır...

Arslan qazı — Bütün Dağıstan ona inanır, bütün Çeçenistan ona inanır, ona hörmət bəsləyir. Onun ruslara kömək etməsinə yol vermək olmaz.

Camal — Onunla barışmaq lazımdır. Şuranın fikri belədir.

Şamil — /Acıqlı/ Yox, olmaz, o xain və fərardir.

Camal — /Təəssüflə/ Olmaz /Dilini şaqqıldada-raq/. Bu yamandır, düşünmək lazımdır. /Başını sallayır/.

Arslan qazı — /Sərt/ Öldürmək lazımdır, Tiflisdə inanılmış bir adam göndərmək lazımdır.

Camal — Yox, buraya, dağlara çağırılmalıdır və burada işi bitirilməlidir.

Şamil — Necə çağırmaq, sən bir yol bilirmisən?

Camal — Yol var. Külfətini, öz arvadı Səltənəti çox sevir, o, Yusifi də çox sevir, bəli, oğlunu çox sevir.

Arslan qazı — /Hörmətlə əyilərək/ Çox yaxşı, oğlunun vasitəsilə inşallah, hər şeyi etmək olar.

Şamil — /Nökərlərə hökm edir/ Hacı Muradın oğlunu yanıma gətirin. /Gözlərini yumub susur/.

Arslan qazı — /Hörmətlə əyilərək/ Baş üstə,

- imam. /Höyətə çıxır/
 Camal — /Sükutu izah edərək pıçıldaır/ Qocalar, dua ediniz, Şeyx Peyğəmbərin səsini dinləyir. Necə etmək üçün Peyğəmbər özü ona yol göstərəcəkdir. Dua ediniz.
 /Qocalar gözlərini və qollarını yumub susurlar/ Arslan qazı qayıdıb imamın nə vaxt gözlərini açacağını gözləyir./
 Arslan qazı — Yusif gözləyir, imam. /Şamil işarə edir və Arslan qazı qapını açır, geri oturlar./
 Yusif — /Şuraya doğru bir addım ataraq/ Salam əleyküm. /Məhəbbət və hörmətlə onun əlini öpməyə can atır/
 Şamil — /Sərt bir işarə ilə gəncin höyəcanını da-yandıraraq, sərt bir deyimlə/ Mən deyirəm, sən dinləyirsən və tabe olursan.
 Yusif — /Hörmətlə/ Baş üstə, imam.
 Şamil — Hacı Muradın oğlu sənmişən?
 Yusif — Mənəm, imam.
 Şamil — Adın nədir?
 Yusif — Mənim adım Yusifdir, imam.
 Şamil — Neçə yaşın var?
 Yusif — Yazda 18 yaşım tamam olmuşdur, imam.
 Şamil — Atan haradadır?
 Yusif — Bilmirəm, imam.
 Şamil — Son dəfə onu nə vaxt görmüsən?
 Yusif — Atam Səlməsdən çıxan gün mən özüm

- ona at verdim.
 Şamil — Nə üçün atan ilə getməyib dağlarda qaldın?
 Yusif — Atam dedi ki, sən Yusif, qal, qalmağın yaxşıdır, indi sən evin böyüyüsən, ananı və nənəni qoru.
 Şamil — Sən nə cavab verdin?
 Yusif — Mən dedim ki, ata, nə qədər Yusif sağdır, kimsə mənim anama və nənəmə yamanlıq etməz.
 Şamil — Sonra?
 Yusif — Atam ata mindi, mən də onu irmaqdan ötürdüm, irmağın yanından evə qayıtdım. Ondan sonra o gündən atanı görməmişəm.
 Şamil — Sən onun nə etdiyini bilmirsən?
 Yusif — Bəli, imam, bilirəm, mən buna təəssüf edirəm. /Dərin bir ahla başını aşağı salır/
 Şamil — Nə üçün təəssüf edirsən?
 Yusif — /Səmimi/ Mən səni sevirəm, imam. /Hörmətlə əyilir./
 Şamil — Sən bilməmişən ki, Hacı Murad məni görmək belə istəmir?
 Yusif — /Ah çəkərək yavaşdan/ Bilirəm, imam. /Başını sallayaraq/ Ancaq atamın sənə belə inadlı düşmənlik aparmasının səbəbini bilmirəm, imam, həqiqət bilmirəm. /Geniş umuzlarını sıxır./
 Şamil — Lakin sən hər şeyi bilmiş olsan? /Diqqət-

lə gözləyir.../

Yusif — Yox, fərq etməz, imam, mən səni sevəcəyəm. Əvət, Allah bilir. Bütün dağstanlılar kimi mən də səninlə fəxr edirəm, böyük rəhbərimiz. /Həyəcanla yanaşib imamın ağ əllərini öpür./

Şamil — İndi sən nə istəyirsən? /Hərəkətsiz durub gəncə diqqət edir./

Yusif — Mənim istədiyim çox azdır, imam /Qeydsiz bir gülümsəmə ilə/. Mən ancaq Xunzaqda hamının yaşadığı kimi yaşamaq, yüngül və azad olmaq istəyirəm. Allah, bu düşməncilik nə üçündür?! Qoy mən yaşayım, imam, yox, düşməncilik yaramaz. Mən sənin nayıbının oğluyam. Məni isə qaranlıq bir çalaya atmışlar. Mən orada oturur, başımın üstündə isə güllə səsləri, gurultu, çığırtı eşidirəm. Bunlar səni qarşılayırdılar, imam. Mən isə çırpınır, əzab çəkir, göz yaşları tökürdüm. Mən paxılıqdan əllərimi gəmirirdim. Allah, axırı mən gəncəm, imam, lakin həyatım və azadlığım əlimdən alınmışdır. /Ayağımı yerə vurur/ Ox... Nə üçün söylə, imam, nə üçün /Cavab almayaaraq/ Mən orada, üfunətli bir dəlikdə oturub mənimlə bir yerdə çamıra və aclığa atılmış zavallılardan başqa kimsəyi görmürəm. Orada mən bütün azadlıqda

olanlara paxılıq edirəm. /Həyəcanla/ Allah, nə üçün mən də quş kimi azad ola bilmərəm, nə üçün mən də hava ilə nəfəs alıb günəş görə bilmərəm... Nə üçün, imam, mən də sənin yanında tüfəng atıb at oynada bilmərəm? Və ucadan Lailahə illəllah Allahu əkbər deyə bilmərəm, nə üçün?

Şamil — /Yırtıcı gözləri ilə gəncə baxaraq/ Yazmaq bilirmisən?

Yusif — /Dinc baxışla dayanaraq/ Bilirəm, mən molla olmağa hazırlaşırıdım, imam.

Şamil — Elə isə atana yaz. Əgər o, indi bayramtək mənim yanına qayıdarsa, mən onu qəbul edər, vəzifəsini özünə qaytararam, hər şey də əvvəlki kimi olar. Eşidirmisən? Lakin /Qalxaraq/ əgər rusların yanında qalarsa /Əlini çiyinə qoyaraq/ mən sənin qoca nənən Fatmanı və anan Səltənəti kəndlərdə əldən ələ gəzdirərəm, sənin isə boynunu vurduraram. /Barmaqları ilə çiyinə, gözləri ilə isə üzünə sancılaraq/ Eşidirmisən?

Yusif — /Hərəkətsiz və dinc/ Eşidirəm.

Şamil — Böylə yaz və göndərəcəyim adama ver. /Oturub bir daha gəncə baxaraq/ Get /Ləzgilərə aparılmasını işarə edir/ Yusif gedəndə sakit qalır, lakin aparılarkən ləzginin xəncərini qarıb özünü öldürmək

- istəyir. Bir qarışıq səslər, çaxnaşma, hət-ta o biri evdən qadınların səsi eşidilir/.
- Səslər — Ey, ya Allah, əllərini tutunuz, özünü öldürmək istəyir, aparınız, əllərini sarıyınız. /Mübarizədən sonra Yusifi silahsızlaşdırıb sarıyırlar./
- Şamil — /Qışqıraq/ Gətirin onu buraya, yanıma. /Yusif dizi üstə oturur, Şamilin gözlərinə baxaraq/ Atana yaz ki, sənə yazığım gəldi, mən bütün xainlərə etdiyim kimi ancaq gözlərini xəncər ilə çıxartdıracağam. /Arslan qazıya/ Ey nayıb, bunu zəncirləyiniz və yenə o çalaya atınız. /Yusifə/ Get /Gözü ilə Yusifi ötürərək əllərini və gözlərini göyə doğru qaldırır/.
- Əlhəmdü lillahi rəbbialəmin. Şura qurtardı. /İşarə ilə qocaları buraxır/
- Qocalar — Allahu əkbər. /Əlləri hörmətlə kökslərində gedirlər./
- Şamil — /Camala/ İndi Əminəni mənim yanıma göndər. /Camal gedir, Şamil oturub dua edir, Əminə oynaq bir görüşlə xalçaların ardından baxır/
- Şamil — /Yaxınlaşaraq/ Aha... Əminə, içəri gəl. /Balıq üzərində oturaraq/. Xoş gördük... /Əllərini ona doğru uzadır/.
- Əminə — Yox, istəmirəm, mən acıqlıyam.
- Şamil — /Gülümseyərək/ Nə üçün, Əminə?
- Əminə — Sənə acıqlanmışam. De görüm, ipək

- parçaları nə üçün mənə verməmişən, qoca Səadətə bağışlamışan?
- Şamil — /Onun əlindən yapışaraq/ Bura gəl mənim canım, gözəlim Əminə. Sən mənim ulduzumsan, sən mənim sevgilimsən.
- Əminə — /Dartınaraq/ Yox, yox, istəmirəm. Get öz arvadlarının yanına, get qoca Səadətin yanına, haydı get /Qaçır/.
- Şamil — /Bir oxşayışla/ Sən mənim zərif çiçəyim, mənim iki gözüm /Ona doğru meyl edir/.
- Əminə — /Cinlənərək/ Ayya ya ya yox, sən qocasan, sən acıqlısan, istəmirəm. /Arakəsmənin ardına qaçıb işvə ilə baxır./ Ey, ey qoca baba, tut məni görüm necə tutursan. Allah, Allah /Qaçıb xalçaların ardında yox olur./
- Şamil — Mənim şux gözəlim, ceyran yerişli Əminəm /Onun ardınca gedir/.

YEDDİNCİ PƏRDƏ

- Petrov — Hə, deməli, iş belədir, bircə həftə zəhmət çəkdik, Çeçenlərə basqın düzəlttik, bir yığın Dağıstanlı güllələdik və yenə də nə vecimizə.
- Butler - Biz də ki, itkisiz deyilik. Üç nəfər ölmüş, on iki nəfər yaralanmışdır. Bulaq başından da Dağıstanlılar səkkiz baş atı qovub aparmışlar.
- Petrov — Boş şeydir, bunun əvəzində biz onların nə qədər kəndlərin dağıtmışdır.
- Butler — Dağıtmaq nə üçün, böylə də müharibə olar?
- Petrov — Əmr böylədir, taxıl da yandırılmalı, ot tayaları da yandırılmalı, daxmalar isə dağıdılmalıdırlar.
- Butler — Toyuqlar damı tutulmalıdır. Yeni bu da əmr edilmişdir. Siz ki, hamısını güllələdiniz.

- Petrov — Fərmani humayuna əməl edilir, bəli, bura sizin üçün Piter deyildir. Sağa dön, sola dön. Orada başqa, burada başqadır. Bəli, indi də böylədir. Zəhmət çəkdik, indi də evə qayıdırdıq... Burada da görürsən Maşa qarşılıdı, dadlı bir yemək verdi. Borş öz yerində, hətta çaxır da öz yerində /Gülərək/. Çox lazım gəlsə, yatağa da salır. Bax, bu xəyaldır, böylədirmi? /Çiyinə vurub gəzişərək mızıldayır/
- Butler — Əlbəttə, gözəldir, buna söz ola bilməz. Mən özüm də Qafqaziyyəyə keçdiyimdən sevinirəm, burada həyat başqa bir cürdür, həyat özü bir ötkəmlik aparır. Dağlar, müharibə, əsgərlər özləri hamısı igid və ümumiyyətlə, hər şey o qədər yaxşıdır ki, bəzən özüm özümə inanmıram. Deyirəm, doğrudanmı, mən Peterburqda, papiros tüstüsü ilə dolmuş bir qumarxanada... deyiləm?
- Petrov — Aha, deməli, əzizim, sən qvardiyadan buraya buna görə qaçmışsanıymı?
- Butler — Əvət, qumar. Orada qalmağa qorxdum, adam özünü saxlaya bilmir, oynamağa da ki, bir şey qalmamışdır. Odu ki, buraya keçdim. Qafqazlılar qiyamətdir. /Bir şey çalır, birdən bərk tellərə vuraraq/
E e x... Amma mən orada ududum ha,

- lüt mädərzad. /Durub pəncərəyə yanaşır/
 Petrov — /Əsnəyərk/ Bəli, böylə şeylər... Fu, o qəder yemişəm ki, danışa bilmirəm. Vay, bax buna həyat deyərlər, öylədir-mi? /Taxt üstündə diyirlənir/
 Butler — /Dağlardan xoşlanaraq/ Yox, sən onu de ki, nə gözəl ölkədir, burada mənim günüm yaxşı keçəcəkdir. Ancaq bircə borclardan yaxa qurtara bilməyirəm. /Papiros çəkir/
 Petrov — Bəli, lazımdır, borc elə, əzizim. İşin içindən çıxmaq lazımdır.
 Butler — Əlbəttə, lazımdır, ancaq necə?
 Petrov — O şeytan oğlunun... mal satanın yoxdurmu?
 Butler — /Əlini çırparaq/ Yox, ondan istəməyə belə dəyməz. Mən ondan dərman hesabına borc almışam. İndi bütün ümidim qardaşıma, ya da xalamadır, çoxdan onlara kağız yazmışam, lakin bu vaxtdək heç biri dinlənilməmişdir.
 Petrov — /Yuxulu/ Bəli, sizin işiniz şuluqdur. Vay... doğrudan da lap çox yemişəm. /Gəməşir/ De yaxşı, sən bir şey çal mən azacıq mürgüləyim. O mənim sevdiyim hava nədir? Günəş doğurkən... /Oxuyur/
 Butler — /Gitaranı götürüb yanında oturur/
 İvan Matveyeviç, siz özünüz borc vere

- bilməzsiniz? Mənə hələlik darıxan borc sahiblərinin ağzını tıxamaq üçün beşcə yüz manat olsa, çatardı.
 Petrov — /Üzr istəyirmiş kimi/ Mən məmnuniyyətə verərdim, həqiqət lap bu saat verərdim, ancaq Maşka verməz. O...verməz. Amma bu arvadlar çox xəsis olurlar, qırılmış hamısı elədir, verməz, yox. /Mürgüləyir./
 Butler — /Ah çəkərək/ Deməli, ümid bircə xalam qalır. Ancaq o da qoca qarğa yaman xəsisdir. /Çalğıyı saxlayıb çıxır/ Of, adam nə yüngül nəfəs alır, hava adamın ciyərinə dolur. /Uzaqlara baxır/ Gözəldir, hayıf ki, orada, dağlarda yaşamaq olmaz. Orada yaşayan qartallar kimi sadəcə yaşamaq. /Tellərini oynadaraq/ Nə üçün mən özüm üçün bir çuxavdun almıram? Doğrudan da nə üçün? Alacağam. Özüm də dağistanlılar kimi yaşayacağam. /Maşa gəlir./ Kim işə çaparaq gəlir, küçənin başında iyirmiyədək kazak qabağda da zabitləri. Bu, kim ola bilər? /Baxır/
 Loris — Əsgəri naçalnikin evi buramıdır?
 Butler — Öylədir ki, var, bu özüdür. /Baş əyir/
 Loris — Qroznudan əmr gətirmişəm. /Təqdim olunur/

- Butler — Bəs bu kimdir? /Gözləri ilə göstərir/
 Loris — O, Hacı Muraddır, buraya gəlmişdir.
 Butler — /Şaşıraraq/ Bax, bunu mən heç gözlə-
 mirdim, mən bilirdim ki, o rusların tərə-
 finə keçmişdir, lakin onu burada görəcə-
 yimi heç gözləməirdim. /Zövq ilə baxır/
 Loris — Bu da çoxdan bəri Tiflisdə idi, sonra
 Qroznuda qonaq qaldı, indi burada yaşa-
 yacaqdır.
 Butler — Burada, Şekidə, böylə bir dəlikdə?
 Loris — Əvət, əsgəri komandanın yanında.
 Butler — /Təəccüblə/ Qoçaqdır. /Gülümsəyərək/
 Xoş gördük. /Mehribanlıqla əlini uzadır/
 Hacı Murad — /Böyləcə bir gülümsəyərək/ Xoş
 gördük, xoş gördük /Əl verir/ naçalnik.
 Butler — /Şaşırıb gülür/ Hələ yox, naçalnik orada-
 dır. /Evi göstərir/ Bu saat çağıraram.
 /Əvət, qaçıb qonaq odasının qapısını din-
 ləyir./ Bağlıdır? /Qapını döyüb cavab al-
 mır və evin dalına baxaraq/ Ey, Simon.
 sən haradasan?
 Maşa — /Mətbəxdən/ Yenə nə olubdur orada?
 /Çıxır/ Boş yerə nə qışqırırsan? /Qapını
 açır/ Ara yerdə mayoru oyadırsınız.
 Butler — Bu qulluqçu soldatlar hara itmişlər /Gi-
 rir/.
 Maşa — Hara gedəcəklər, keflənməyə getmişlər.
 Butler — Axır bu dəftərxananın qapısını açmaq

- lazımdır.
 Maşa — Axır sizin nəyinizə lazımdır?
 Butler — Sizə bir yığın dağistanlı gəlmişdir, evin
 qabağında durmuşlar.
 Maşa — Qoy oturaq.
 Butler — Hacı Murad gəlmişdir.
 Maşa — /Gülür/ Quraşdırınız, görün daha nə dü-
 zəldərsiniz. /Mətbəxə qaçır/
 Butler — Mariya Dmitrovna, mən zarafat eləmi-
 rəm, doğrudan gəlmişlər, pilləkənin yan-
 ında gözləyirlər.
 Maşa — Yeni doğrudan gəlmişlər?
 Butler — Mənə nə düşmüşdür yalan quraşdıray-
 dım, gediniz, özünüz baxınız. /Qapıları
 açır/
 Maşa — Bu yaxşı.
 Butler — Görmürsünüz, pilləkənin yanında da-
 yanmışdır.
 Maşa — /Tələsik qolçaqlarını endirərək/ Onda
 mən mayoru oyadım.
 Butler — Mən gedib onları buraya çağırım. /Eyvna-
 na çıxır/
 Maşa — Ora yaxşıdır. /Gəlib mayoru tərpədərək/
 İvan Matveyeviç, qalxınız, Hacı Murad
 gəlmişdir.
 Petrov — /Gözləri yuxulu/ Yalandan toxuşdurma,
 o ki, Qroznudadır.
 Maşa — Yox, yox, bizdədir. Allaha and olsun.

- /Paltar dalınca qaçır/*
 Petrov — Bircə onu buraya nə üçün göndərdilər, heç başa düşə bilmirəm */Qalxıb öskürür/*. Maşa, paltar ver.
- Maşa — Gətirirəm, boş yerə nə qışqırırsınız.
- Petrov — */Acıqlı/* De gəl, indi bu şeytan oğlu ilə başımı qarışdır */Qışqırır/* Qarasqa, dərman ver. */Güzgü qabağında gəzinir/*
- Maşa — Yənə də araq, bu nədir, İvan Matveyeviç, siz lap ağ eləyirsiniz, ondansa bir azca soyuq kvas içəsiniz. */Xalat verir./*
- Petrov — Maşka, uzun danışma, qarışdırmaqdan yaman şey yoxdur, anlayırsanmı? Odur, bayaq çaxır içdim, kəlləm çatlayır. Dərman ver. */Maşanın gətirdiyi arağı içir/* Bax, düzəldi. */Qara çörək yeyərək/* De, indi çağır. */Güzgü qabağında medallarını düzəldir./*
- Maşa — Oy, yox, İvan Matveyeviç, mən bacarmaram, özünüz görürsünüz, mən heç geyinməmişəm? */Gələnləri görərək/* Ax, bağışlayınız */Utanaraq qaçır və Butler Lorisni gətirib Hacı Muradın dalınca gedir./*
- Loris — Qulluğunuza Qroznudan əmr ilə gəlmişəm.
- Petrov — Paket gətirdinizmi?
- Loris — Sol cinah komandanı knyaz Baryatinski-dən* */Verir/* əmr. Hacı Muradı qəbul elə-

- yib müvəqqəti olaraq yanınızda Şəkide saxlamalı. Araçılar vasitəsi ilə Dağıstanlılar ilə əlaqə düzəltməsinə müsaidə edilməli. Lakin qaladan qoruqçusuz buraxılmamalıdır.
- Petrov — */Konverti alıb salamlayır və gündəliklərini arayır./* Heç bilmirəm bu başkəsən mənim nəyimə lazımdır, gəl indi onunla başını qarışdır.
- /Hacı Murad Butler ilə girir, Maşa bir az bəzənib gəlmiş, mayor ona baxıb sözsüz oturmağı dəvət edir. Hacı Murad ümumi diqqətdən şaşırmaıyb hamının üzünü gözdən keçirir və baxışlarını çarın şəkli üzərində saxlayır./*
- Petrov — */Paketi oxuduqdan sonra/* Çox gözəl */Qonağa bir daha baxaraq/* Xoş gəldin */Əl verir/*.
- Hacı Murad — */Gülümsəyərək vüqarla/* Sağ ol */qalxıb əl verir/*.
- Petrov — Çox gözəl, deməli, siz deyirsiniz İmperatorun göstərişinə görə? */Yenidən Hacı Murada baxır/*
- Loris — Əlahəzrətin iradəyi-alisinə görə.
- Petrov — */Ah çəkərək/* Yaxşı, qoy yaşasın. */Təxtə doğru işarə edərək/* Oturun, yaxşı otur. */Yenidən bir neçə yol kağıza və Hacı Murada baxır. Hacı Murad oturur və ma-*

yoru dəyərinə görə qiymətləndirərək əli xəncərində xəlifcə gülümsəyir/.

- Petrov — *Yaxşı, qoy yaşasın. /Lap yanaşaraq/ Yaxşı, pək yaxşı. /Yanında oturur/ Ancaq mən onu sənə deyim ki, /Kağızı göstərərək/ əmr edilmişdir ki, səni qoruqçusuz qaladan buraxmayım. Bəli, hər necə əmr edilmişdir, müqəddəsdir. /Çiyinə vuraraq/ Öylədirmi, deyirəm axır. /Loris-Melikova/ Yaxşı, Butler, siz onu oturdarsınız, necə bilirsiniz, dəftərxanada oturdarsınız, qoy orada yaşasın, öylədirmi?*
- Maşa — */Cavab verməyə vaxt qoymayaraq/ Öylə nə üçün, öylə niyə? Buradaca qoyunuz qalsın. /Göstərir/ Budur, bu qonaq otağını verərik, heç olmazsa göz qabağındadır. /Hacı Murada tərəf göstərir, lakin gözləri bir-birinə ilişib və Maşa utanaraq üzünü çevirir./*
- Petrov — */Üzünü turşudaraq/ Yaxşı, yaxşı, sən, anam, get öz işinə, burada arvadların işi yoxdur.*
- Butler — *Nə olar ki, mənə Mariya Dmitrovna yaxşı deyir.*
- Petrov — *Sən bəs necə bilirən?*
- Hacı Murad — */Vüqarla/ Mənim üçün harada yaşasam, fərq etməz, mənə ancaq Tiflisdə Sərdarın müsaidə etdiyi bircə şey lazımdır.*

dir. Mənə araçılar, xəbərçilər lazımdır. Mən istəyirəm ki, onları mənim yanıma buraxasınız.

- Petrov — */Yenə əmrə baxaraq/ Öylədir, yaxşı, pək... O olar, çox gözəl. /Lorisə/ Mənimlə dəftərxanaya getsəydiniz, orada kağız aldığımıza qol çəkərim, sonra bəzi buyruqlar verəcəyəm. /Butlərə/ Siz də, balam, hələlik yemək gətirincə qonaqla burada məşğul olun. Maşurka, sən də bir bax dərvişin olanından bir şey düzəlt. /Nökərlərə tərəf/ Bu şeytanlara da bir şey ver yesinlər, yadımdan çıxmasın. /Gedir/*
- Maşa — */Dalınca/ İvan Matveyeviç... Niyə rahat-sız oldunuz, mən hamısını bilirəm, birinci dəfə deyil ki... Ey, siz, keçəllər... haydı dəhlizə, siz orada yaşayacaqsınız. /Hacı Murada gülümsəyərək/ Siz hələlik igid oturunuz, mən bu saat çay düzəldərəm. /Nökərlərə/ Haydı, bəri gəliniz. /Gedir/*
- Butler — *Söylə qonaq, sən deyirlər Tiflisdə Sərdarın yanında çox yaşamısan, doğrudurmu?*
- Hacı Murad — *Öylədir, Tiflisdə idim, Sərdarın yanında idim.*
- Maşa — */Gülümseyərək/ Bir soruşunuz görək Tiflis xoşuna getmişdir?*

Hacı Murad — Xoşuma gəldi, Tiflis yaxşıdır, çox yaxşıdır.

Maşa — Orada ən çox nəyi bəyəndiniz?

Butler — Yəqin teatrı bəyənməmişdir.

Hacı Murad — /Gülümseyərək/ Öylədir.

Maşa — Baş komandanın evində müsəmirəyə gətirdinizmi?

Hacı Murad — /Könülsüz/ Əvət, getmişdim. /Qaşlarını çatır/

Maşa — Yaxşı, necə oldu, bəyəndiniz?

Hacı Murad — /İyrənir bir gülümsəmə ilə/ Dağlarda qadınlar böylə geyinmirlər. /Qadınların açıq umuzlarını və açıq başını göstərir/

Maşa — Doğrudanmı xoşuna gəlmədilər?

/Birdən duyaraq Hacı Muradın baxışı altında qızarı və şaşıraraq gedir/

Hacı Murad — /Gözləri ilə onu ötürərək/ Əvət, hər bir xalq öz qanunlarını sevir.

Butler — Yaxşı, söylə görək səni buraya nə üçün göndərmişlər?

Hacı Murad — Özüm istədim, çox xahiş etdim. Sərdar Nuxada yaşamama müsaidə verdi.

Butler — Burada da darıxacaqsan. Şəki balaca şəhərdir.

Hacı Murad — Yox, burada məscid var, dua etmək olar.

Butler — Hə, doğrudan da bura müsəlman şəhə-

ridir.

Hacı Murad — Bir də başqa bir iş vardır, böyük bir iş. Şamil buradan yaxındır, danışıq aparılacaqdır, buradan mümkündür, məndə sadiq adamlar vardır, onlar külfətimin dağlardan çıxmasına köməklik edərlər. /Maşa çay və samovar gətirir./

Butler — Ümid edirsiniz ki, onları qurtara bilərsiniz?

Hacı Murad — Əvət, qopararam. Güclə, hiylə ilə, hər halda qopararam. Qroznuda xəbərçi var idi. Dağıstandan gəlmişdi, deyirdi ki, bizim avarlar külfətimi oğurlayıb rusların tərəfinə keçmək istəyirlər /Ah çəkərək/ Ancaq sədaqətli adamlar azdır, çox azdır. Şamildən qorxurlar. Vedenodan külfətimi zorla çıxarmaq olmaz, imam orada yaşayır.

Maşa — /Acınaraq və gülümseyərək/ Ay yazıq, hayıf, için əzizim, nuşıcan edin.

Hacı Murad — /Gülümsəmə ilə cavab verərək/ Sağ ol, əzizim /Stəkanı öz qabağına qoyur./

Maşa — Külfətiniz böyükdürmü?

Hacı Murad — Çoxdur, özü də qadınlar və cocuqlardır. /Barmağı ilə üç və beş göstərir/

Maşa — /Sadə ürəklə/ Deməli, üç arvadın vardır?

Hacı Murad — /Gülümseyərək/ Yox. /İki barmağını göstərir./ Səfiyə və çeçen qızı Səltə-

- nət /Ah ilə/ Bir də qoca anam Fatma, beş də xırda cocuq.
- Maşa — Hamısı da orada, Şamilin əlindədir.
- Hacı Murad — Hamısı, oğlum Yusif böyük igiddir, gözəl igiddir. O, çaladadır, qadınlar isə... /Başını hərleyərək/ Şamil qadınları kəndlərdə əldən ələ gəzdirib, oğlumun da gözlerini çıxaracağını təhdid edir.
- Maşa — Ah, yazıqçığazım. Allah eləyəydi heç olmazsa, oğlunuzu qoparıydımız.
- Hacı Murad — /Yumruqlarını sıxaraq/ Eyb etməz, dostlar düzəldərlər, mən üç min qızıl pul verəcəyimi vəd etdim. Şamil müharibəyə gedəcək, külfəti də özü ilə aparacaqdır. Mənim arvadlarımı yolda saldırıb qacıralar.
- Maşa — /Tasqaraq/ Bu İvan Matveyeviç orada nə üçün ilişib qaldı. /Pəncərəyə baxaraq Butlərə/ Ay atam, heç olmazsa, siz onu çağırın.
- Butlər — Yaxşı, getdim, qulluqçu soldatlar içindən adam göndərəm.
- Maşa — Bəs qaymaq nə üçün yemirsiniz? /Qaymağı qonağa tərəf itələyir/ Siz oturunuz, mən getdim boşqab gətirim. /Tələsik gədir/
- Hacı Murad — Yaxşı, yeni nə xəbər gətirmişdir?
- Eldar — Yenimi? /Bir də baxaraq/ Yeni bir xəbər

- yoxdur. Ancaq bizim gecələdiyimiz kənd artıq yoxdur, Mürşid.
- Hacı Murad — Dağıtmışlarımı?
- Eldar — Dibindən. Məhəmməd ilə birgə qardaşı Sado ağlayır. Daxmaları dağılmış, damı uçulmuş, oğlu Yessunun kürəyinə söngü taxılıb öldürülmüşdür.
- Hacı Murad — Kim etmişdir? Soldatlarını?
- Eldar — Bəli. /Ağ dişlərini qııcıdaraq/ O rus məlunlar bütün kəndi dağıtmışlar, talamışlar, bağları qırılmışlar, arıları yandırmışlar, fantanları taxtalamışlar ki, su aparmaq mümkün olmasın, arvadlar ağlaşır, xırda uşaqlar mələşir, heyvanlara verməyə bir şey yoxdur, otu soldatlar yandırmışlar.
- Hacı Murad — Ayyay, iş yamandır.
- Eldar — Orada məscidi nəcislemişlər, mollalar təmizləyir.
- Hacı Murad — Ayyay, rusların dörd üzü vardır, həqiqətən dörd üzü. /Düşünərək/ Bilmirsən ki, qocalar nə qərar çıxarmışlar?
- Eldar — E...Məhəmməd deyir bütün Çeçenistan düşünürlərdi, çox düşünürlərdi rusların tərəfinə keçməkmə, ya da Allahın köməyi ilə qalmaqımı yaxşı olduğunu düşünürlərdi.
- Hacı Murad — /Qorxu ilə/ Təslim oldularımı?

- Eldar — /Yumruqlarını sıxaraq/ Yox, olmaz, hamısı orada qalmışdırlar və urus itlərinə qarşı kömək istəmək üçün imamın yanına adam göndərmişlər.
- Hacı Murad — /Başını hərələrək/ Doğrudur, nifrət vəhşətdən güclüdür.
- Eldar — Məhəmməd böylə xəbər gətirmişdir, mürşid.
- Hacı Murad — /Ağır ah çəkərək/ Böylə yaxşı. /Başını yenidən aşağı salır, Petrov və Kirillov gəlirlər/.
- Petrov — Budur, pək bunlar sərdarın dəftərxanasından sizin yanınıza gəlmişlər.
- Kirillov — /Lovğa/ Xoş gördük /Əlini uzadır/.
- Hacı Murad — /Diqqətlə baxıb silahın görmür, əl vermir və yerindən qalxmır/.
- Kirillov — /Boynundakı xaçı oynadaraq/ Mənə bax, mən sərdardan sənə əmr gətirmişəm. Şərəfətməab knyaz bu ayın iyirmi beşində general Arqutinski ilə görüşmək üçün yenidən Tiflisə gəlməyini istəyir, anladımın?
- Hacı Murad — Yaxşı, anladım. Pul gətirmisənmi?
- Kirillov — Gətirmişəm.
- Hacı Murad — İndi iki həftəlik olur. /Barmaqları ilə göstərir./ On və bir də dörd.
- Kirillov — Bilirəm.
- Hacı Murad — Ver.

- Kirillov — Bu saat verərik. /Zabitlərə/ Bircə başa düş bilmirəm ki, bu pullar bunun nəyinə lazımdır. /Portfeli açır/
- Hacı Murad — /Acıqlı baxaraq/ Sənin borcun deyil, ver.
- Kirillov — /Danışmaq üçün yaxın oturur/ De görək, burada darıxmırsanmı? Söylə, Tiflisə qayıdanda mən sənin cavabını şərəfətməab sərdara bildirərəm.
- Hacı Murad — /Yandan baxıb nifrətlə gülümseyərək, sət qalxaraq Petrova/ Ey, naçalnik, söylə ona ki, mən onunla danışmaq istəmirəm, qoy pulları versin.
- Kirillov — /İnciyir, ancaq gülür/ Ona baxınız, nə acıqlıdır. /Pulları çıxarıb düzür/ Bax, budu sənin, hərəsi on qızıldır, görürsənmi? /Ah çəkərək papiros qabını çıxarır/
- Hacı Murad — /Qızilları qabına töküüb qalxır və birdən çinovnikin çiyinə vurur./ Yaxşı, pulları Eldara ver. /Pulları Eldara verir, bir neçəsini vəznə qabına qoyur/
- Kirillov — /Səbr gətirə bilməyib sıçrayır./ Yox, onun həddi nədir? /Petrova/ Mən, mayor, sizdən çox xahiş edirəm ki, bu Az-yata anladasınız ki, mən bəyzadəyəm və çinovnikəm, onun mənimlə böylə rəftar etməyə haqqı yoxdur. Bəli, mən şərəfətməabın yaxın müşaviri və sədaqətli nö-

kəriyəm. O, isə yox.

Petrov — /Ciddi/ Dinləyin, böylə yaxşı deyil, cənabi Kirillov doğru deyir. O, məmur da olsa, yenə bir polkovnik rütbəsindədir. Anlayırsanmı?

Hacı Murad — /Nifrətlə gülərək/ Əvət, bilirəm. /Mətbəxə keçir./

Petrov — İndi ona nə edə bilərsən, zollar xəncəri, qurtardı getdi. Bu şeytan uşağı ilə darı əkmək olmaz. /Butler/ Öylədimmi? /Maşa masanı yığıb mətbəxə aparır./

Kirillov — /Acıqlı/ Yox, mən görürəm o qudurmağa başlayır. Mən knyaz sərdara da belə ərz edərdim /Portfeli örtür./

Butler — Məncə, onun külfəti Şamildən alınarsa, o, bizim əlimizdə hər cəhətcə gözəlcə silah ola bilər.

Kirillov — Yox, yox, siz yanılırsınız. Onun təkcə ölümü bizə faydalıdır, ancaq ölüm bu günlərin dəhşətindən xilas edə bilər.

Petrov — Əvət, məncə, ölüm onun üçün də səadətdir. /Gedirlər - Hacı Murad, Hənəfi gəlirlər./

Hacı Murad — /Donunun ətəklərini əlləyərək/ Burada nə qayırsınız?

Hənəfi — /Barmaqları ilə/ Altı və bir də qırx.

Hacı Murad — Yaxşı, bu urus şeytan oğlununun getdiklərini də tik.

Eldar — Saraya gedib, atlara baş çəkmək lazımdır. /Hənəfi ah çəkib yavaşca oxuyur./

Qara torpaq qəddim üstə quruyar, Onda mənə ana, bacım unudar.

Butler — /Sevərək/ Əvət, təvəkküllü qonaq, yaxşı oxuyursan, lap adamın üreyinə təsir edirsən.

Hacı Murad — Yaxşı mahnıdır, ağıllı mahnıdır.

Butler — Ancaq bu mahnıda nədən danışılır?

Hacı Murad — /Gülümseyərək və müridə işarə edərək/ Nə üçün o mənə qardaş adlanmışdır... Bu mahnı o deməkdir ki, Hənəfi çox mahnı bilir.

Butler — Mən isə sənin yanına xəbərçilər gətirmişəm, deyirlər ki, dağlardan gəlmişlər... /Dağıstanlıları içəri buraxıb gedir./

Hacı Murad — Yeni nə xəbər vardır?

Həmzəli — Yeni xəbər azdır, külfəti oradan çıxarmaq olmur. Yox, hamısı boyun qaçırır, hamı imamdan qorxur, Şamil sənə kömək edəcək adamları ölümə təhdid edir, Nayıb hamısını öldürəcəyini söyləyir. İş yamandır, çox yamandır.

Hacı Murad — /Derin ah ilə/ Əvət, sevindirəcək bir şey yoxdur /Dizlərini yığaraq susur/ /Arxada əsgərlərin mahnısı inləyir/.

/Hacı Murad o xəbərçilərə birer qızıl verərək/

Hacı Murad — Gediniz.

Həmzəlu — Cavabları nə olacaqdır?

Hacı Murad — Allah hər nə desə, cavab o olacaqdır. /Başı ilə işarə edərək/ Hənəfi, onları ötür. /Xəbərçilər təzimlə sevinib mətbəxdən Hənəfi ilə gedirlər./

Hacı Murad — /Dizlərini qucmuş halda/ Nə etmək, bütün külfət tələf olar, əvət, nə etmək.

Həmzəlu — Düşünmək lazımdır, bir də bərk, bərk düşünmək lazımdır. /Pəncələri üçtündə oturur/

Hacı Murad — Burada qalaqımı?

Həmzəlu — /Gözlərini bərəldərək/ Yox, yox, burada qalmaq olmaz, bu urus köpekleri adam deyil, çaqqaldırlar.

Hacı Murad — Yox, olar. Sərdar mənə çox iltifat göstərir. Əvət, burada qalmaq olar. /Düşünərək başını hərleyir/ Qafqaziyayı ağ padşah üçün fəth etmək olar, şöhrət, para qazanmaq olar.

Eldar — /Dişlərini qıcıcıdaq/ Yox, mürşid, olmaz. Biz azadıq, bizə kimsənin hakimiyyəti lazım deyildir. Əvət, biz dağlarda qartal kimiyyik.

Hacı Murad — /Başını qaldıraraq/ Yaxşı dedin, Eldar. /Gülümsəmə ilə təsvib edir/ Onda çarə nə var, söylə.

Həmzəlu — Mən deyim, nayıb, imama inanmaq

lazımdır.

Hacı Murad — /Sört/ Yox, Şamilə inanmaq olmaz. O, gören tülküdür, aldadar.

Həmzəlu — /Bir inamla/ Aldatmaz, Şamil imamdır, aldatmaz. İmamın yanına qayıtmaq lazımdır, bu qədər.

Hacı Murad — /Başını hərleyərək/ Fərq etməz, Şamilə təslim olmaq olmaz. Şamil inanmaz, mən rusların yanında yaşamışam.

Həmzəlu — /Ah çəkərək/ Ay... Bu yamandır /Mırıldayır/ Dağlarda qocalar deyirlər ki, qoyunlar soyuqda hamısı yüyürür, öylə bilirdilər ki, o, acından yüyürür. Amma yox, o sürüden uzaq düşmüş imiş böylə...

Hacı Murad — /Ağrılı ah ilə/ Sənin sözün doğrudur Həmzəlu, böylə bir nağıl vardır: Tərlanı tuturlar, o, adamların yanında yaşadı. Sonra tərlan dağlara döndü, tərlan öz yoldaşlarının yanına qayıtdı, ancaq onun ayaqlarında bənd var idi, bundan isə zınqırov asılmışdı. Tərlanlar onu qəbul etmədilər. /Oxuyur/ Uç dedilər, uç ora ki, səni bəndə saldılar. Sənin gümüş zınqırovun. Onlar tərlana belə dedilər. Tərlan öz vətəninə atmaq istəmədi və qaldı. Lakin tərlanlar onu qəbul etmədilər, dimdiklədilər. /Susaraq/ Budur — böylə mahnı da vardır. Əvət, mənə də dimdik-

- ləyərlər. /Başını daha aşağı salır Əsgərlərin mahnı yerinə təbil çalınır/.
- Hacı Murad — /Başını qaldıraraq dinləyir və qətiyyətlə/ Getmək lazımdır, başqa yol yoxdur.
- Həmzəlu — Oxay, bu, yaxşı. And olsun Qurana ki, bu çox yaxşıdır. O urus soldatlarını döymək, mümkün qədər artıq kəsmək və dağlara qaçmaq. Bu qədər.
- Hacı Murad — Əvət, dağlara, sədaqətli avarlar ilə Vedenoya basqın etmək, külfəti qoparmaq və Yusifi azad etmək...
- Eldar — Yaxşı, ya dirilərini, ya da ölümlərini oradan çıxarmaq...
- Hacı Murad — Və hamı bir yerdə uzaqlara, Türkiyəyə getmək...* Əvət, şahlar öləndən sonra qayıdırıq.
- Eldar — Əvət, mürsid, imam öləndən sonra qayıdırıq /Təbil susur/.
- Hacı Murad — /Başını silkələyərək/ Yaxşı. /Hiddətlə qalxır/ Ey Həmzəlu, tüfəngləri yoxla, tapançaları doldur hazırla, anladınmı? Uzaqlara gedəcəyik.
- Həmzəlu — Var, mürsid. Baş üstə, mürsid. Oxay, güllə var, barıt var, hamı hazır olar. Dayanın, o urus köpək oğlanları /Yumruqları ilə təhdid edir və tələsik gedir/.
- Hacı Murad — Sən də Eldar, pristavın yanına get,

- söylə ki, bu saat Tiflisə sərdarın yanına gedirəm.
- Eldar — Var, mürsid. Baş üstə, mürsid. /Kuzəni qoyub gedir/
- Hənəfi — Hənəfi işləyərək oxuyur:
- Həmzət gücsüz düşmüş idi,
Son nəfəsdə bağırdı.
Gördü göyden quşlar keçir,
Gücün yığdı, çağırdı.
- Göy üzündə uçan quşlar,
Yurdumuzdan keçəndə,
Dağstanda, Çeçəndə,
Söylərsiniz yol üstündə,
Yol gözləyən gözlərə,
Analara, bacılara,
Ağ biləkli qızlara.
- Biz qəzavət uğrunda,
Ölərkən də gülərik.
Açıq vuruş meydanında,
Ərlər kimi ölərik.
- Ancaq bizim bədənimiz
Gömlüməmiş qalacaq,
Gəmiqlərimiz qurdlar üçün
Dadlı bir yem olacaq.

Uçacaqdır qarğa, quzğun,
Gözlərimizi oyacaq.
Bizim axmış qanımızdan,
Qurdlar, quşlar doyacaq.

Bir də bizi görməyəcək,
Doğma yurdlar, cıgırlar.
Gözlərimizi oyacaqdır,
Uçub gələn qarğalar.

İgid Həməzət dağdan qopdu,
Yaşıl bayraq qaldırdı.
Uruslara basqın yaptı,
Üç yüz ağ at saldırdı.

Qayıdarkən rus knyazı,
Ardlarınca yürüdü.
Çatdı sansız bir qoşunla,
Dörd bir yanı бүürdü.

Onda Həməzət igidlərə
Buyruq verdi durdular.
Ağ atları bir-bir kəsib,
Qanlı səngər qurdular.
Güllə bitdi, xəncər sındı,
Dönmədilər yürüşdən.
Damarlarda qan gözdikcə,
Qaçmadılar vuruşdan.

Hacı Murad — /Kuzənin suyunun axdığını görüb
miz üstə qoyur və dərin bir ah ilə:/ Nə et-
mək, bizdə Həməzət kimi çarpışırsız.
/Oturub öz silahlarını gözədən keçirir/

Həməzəlu — /Birdən tüfəngini oynadaraq bərkədən
qışqırır/ La ilahə illəllah, Allahu əkbər.
/Xəncərinin itiləmək səsi eşidilir./

Hacı Murad — Ey... Atları yəhərləyin, haydı.
/Müridlər şeyləri yığıb gedirlər/

Əvət, şah olmayanda qan da olmaz, inşallah.
/Qalxır, Petrov və Maşa gəlirlər. Eldar çiyində
böyük ağ bir yapınçı və Hacı Muraddan
qılcıq alaraq içəri girir/

Petrov — Deməli, bəy, gedirsən? Əmrə görə Tifli-
sə? /Çiyinə toxunur/

Hacı Murad — Əvət, vaxtdır, getmək vaxtdır.
/Başı ilə dağları göstərərək/ Gedirik.

Petrov — /Boynunu qaşırıaraq/ Nə etmək, olsun...
/Təhdid ilə/ Ancaq mən sənə qoruqçu
dəstəsi verəcəyəm, anladınmı?

Hacı Murad — /Bir laqəydliklə başını tərpedərək/
Yaxşı.

Maşa — /Oxşayır bir gülümsəmə ilə/ Yaxşı yol,
dostum.

Hacı Murad — /Gülüşə gülüşlə cavab verərək/
Sağ ol, sağ ol.

Maşa — Külətinizi qurtarmağınızı arzu edirəm.
Hacı Murad — /Təşəkkür ilə başını sallayaraq/ Sə-

- ninlə kunak oluram, bərk kunak oluram.
 Maşa — Bir də haçan görüşərik?
 Hacı Murad — /Yenidən gülümsəyərək Eldara işarə edir və ondan yapınçını alaraq Maşaya verir/ Al, bu sənə hədiyyədir.
 Maşa — Ah... bu nə üçündür /Qızarıb/
 Hacı Murad — /Gülümsəyərək/ Əvət, lazımdır, adət böyledir.
 Maşa — /Utanaraq yapınçıyı alır/ Yaxşı... Təşəkkür edərim, Allah etsin oğlunuzu qurtarasınız.
 Hacı Murad — Sağ ol, dostum /Oxşar bir baxışla üzünə baxır/
 Maşa — /Qızararaq/ Ax... Necə... siz... Yaxşı adamsınız... /Güzgüyə tərəf gedir, yapınçıyı geyir/
 Hacı Murad — /Təsvilə başını tərpedərək/ Eldarın əlindən qılıncı alır/ Sən də, naçalnik, bunu al. /Mayora verir/
 Petrov — Nə etmək... Yaxşı... Ancaq sən də bəy, mənim yüzqorancamımı götür, daha təşəkkür etmək üçün bir şeyim yoxdur. /Qılıncı çıxarıb tiyəsinə baxır./
 Hacı Murad — /Əli ilə/ Yox, götürməyəm, yox, mənə heç bir şey lazım deyil. Mənə ancaq ora lazımdır. /Dağları və ürəyini göstərir, sonra Eldarın qılıncını alıb bağlayır.
 Butler — /Girərək/ Bayırda yenə də qonaq gəl

- mişdir, kumık knyazı...
 Petrov — Yaxşı, qoy dursun... Sən əzizim, bircə buraya bax /Tiyəni göstərir/ xalis gördədir /dedi/. /Arslan xan içəri girir və tapançanı çıxarıb bağıraraq Hacı Murada tərəf yönəlir. Hacı Murad pişik cəldliyi ilə onun üstünə atılır. Arslan xan atır, dəymir. Hacı Murad tapançanı tutur, o biri əli ilə xəncərini çıxarır. Butler, Eldar düşmənləri tuturlar./
 Hacı Murad — Fu, dinsiz it oğlu...
 Petrov — Bu nədir, Arslan, sən mənim evimdə böylə bir çirkin cəncəlmə salırsan hə, knyaz? Yox, atam, bu yaxşı iş deyil... Çöldə iki adam özü bilər! Daha mənim evimdə böylə qırğın düzəltməyin nə mənası vardır? Bu yaxşı iş deyil, bəli /Özü ilə aparır./
 Maşa — Ax, mənim əzizim, o səni nə üçün öldürmək istəyirdi? Başkəsən. /Ağlamaq istəyir/
 Hacı Murad — /Ağır-ağır nəfəs alaraq gülümsəyərək/ Adətimiz belədir, qanlıdır. İntiqam... Arslan xan məndən qan intiqamı almaldır. Ona görə də öldürmək istəyirdi.
 Butler — Yaxşı, əzizim, birdən yolda sənə çatsa?!
 Hacı Murad — /Gülümsəyərək/ Nə etmək, öldü-

- rər. Demək Allah böylə istəyirmiş. /Gö-yə baxaraq/ Demək, yazı böylə imiş...
Hər şey qabaqcadan...
- Nazarov — /Tez çıxaraq/ Qoruqçu dəstələri hazırdır.
- Hacı Murad — Atı çəkin, Eldar, haydı /Öyrəncəli hərəkətlə tapançaqını və qılıncını düzəldərək/
- Eldar — Var, mürşid /Dişlərini ağardaraq tez gəlir/.
- Hacı Murad — /Butlərə/ Sağ ol. /Qamçıyı barmaqlarına keçirir./
- Butler — Həmişə sən ilə dost və kunak varam. /Maşaya gülümşəyərək/ Sağ ol, dostum.
- Maşa — Yaxşı yol, yaxşı yol, dostum.
- Hacı Murad — Çox sağ ol. /Başı ilə salamlayaraq çıxıb gedir./
- Maşa — /Sevinərək/ Amma sağ olsun, gördümmü, kumik knyazının üstünə qurd kimi atıldı.
- Butler — Üzü də, gördümmü, büsbütün dəyişdi.
- Petrov — Amma Nazarov, ehtiyatlı ol, gözədən qoyma...
- Nazarov — Baş üstə, general həzrətləri.
- Petrov — Daha bu şeytanları nə üçün özü ilə aparır, istəyir kimi. Ehtiyatı əldən buraxma, gözlərini yaxşı aç.
- Nazarov — Mənimlə dörd kazak gedir, arxayın olunuz /Eyvana çıxıb dağıstanlıların ata

- minmələrini gözləyir/.
- Petrov — Ha, indi özün bil, yox bir də görəsən, aldatdı. /Butlərə/ Ehtimal ki, böyük fırladaqçıdır /Tütün üçün gedir/.
- Maşa — Nahaq sözü nə üçün deyirsiniz, Allah eləsin ki, uruslarda da hələ belə fırladaqçılar çox olsun. Nəvazişkar, ağıllı, ədalətli. İndi ki, yaxşı adamdır, daha nə üçün yaman deyirsiniz.
- Butler — O ki, yanımızda bir gün də qalmamışdır. Daha siz bunların hamısını nədən bilirsiniz?
- Maşa — Haradan bilmişəmsə hər halda bilmişəm, ondan yaxşılıqdan başqa bir şey görməmişəm.
- Petrov — Soxdu özünü araya /Gülür Öz qaydası ilə Nazarovun yanına gedir/
- Maşa — Əcəb elədim soxuldu, sizə nə var, nə üçün yamanlayırsınız. O, müsəlmandır, amma yaxşıdır.
- Butler — Doğrudur, Maşa Dmitrovna, yaxşı elədiniz dediniz... /Eyvana çıxır/
- Zaxarov — /Söyərək/ Eh... Amma da gözəl atı vardır. General həzrətləri, o Xarova aparın vaxtlar olsaydı, öylə vurardım ki... /Tüfəngini düzəldir/
- Petrov — Hə, bəs Qabardin atıdır.
- Butler — Bu ata Tiflisdə üç yüz manat verərlər.

- Nazarov — Mən öz atımla da onu keçərəm. /Lo-
vğalıqla gülür/
Butler — İti keçərsən.
Maşa — Allah eləsin külfətinizi və oğlunuzu qur-
tarasınız.
Hacı Murad - /Həyətdən/ Sağ ol, dostum. /Birdən
atlar yerindən qopur/
Petrov — /Qışqırır/ Ey kunak, çapmayız, olmaz.
Qoruqçuları gözlə.
Butler — Ey Nazarov, ora bax, görəsən nə etmək
istəyirlər. Gör bir atları necə döyəjdəyir-
lər.
Nazarov — /Pərtləşmiş/ Xayır, gedə bilməzlər.
Petrov — Sizə deyirəm olmaz, şeytan uşağı, ol-
maz. /Atların çapışma səsi./
Nazarov — /Səs gəlir/ Dayan sənə deyirəm. /Ca-
vabında güllə səsi eşidilir./
Petrov — /Həyəcanla/ Ay başınıza dönüm, Naza-
rovu vurdu, ey... Sən nə edirsən, quldur,
ey... uşaqlar, vurunuz...
Butler — Hər yerə haray salmaq lazımdır. /Qışqı-
rır, atışma, at tapılırları uzaqlaşır./
Petrov — Ay başına dönüm, bunlar nə etdilər. /Qo-
naq odasına qaçır/ Ey Arslan, bütün aul-
lardan milis toplanılmalıdır. Tez /Onu ba-
yıra itələyir/ Ox, mənim başımı kəsdilər.
Şeytan uşağı... Əldən qaçırdın. Quldurlar.

SƏKKİZİNCİ PƏRDƏ

Əsgərlər oxuyurlar.

- Butler — /Sevinərək/ Hara belə?
Maşa — /Mehribanlıqla/ Gedirəm kişimi başa çıx-
mağa.
Butler — Başa çıxmaq nə üçün, özü gəlib çıxar.
Maşa — Gələrmimi?
Butler — Gəlməz, onda gətirərlər.
Maşa — O cürə də axı yaxşı deyil. /Gülümseyir/
Deməli, getməyim?
Butler — Yox getməyiniz, yaxşısı budur ki, siz
mənimlə oturunuz.
Maşa — İndi yenə də mənə eşqnamə oxuyacaqsi-
niz?
Butler — Məndə nə təqsir ki, siz bu qədər mənim
xoşuma gəlersiniz?
Maşa — /Gülümseyib/ /Dönür aya baxır, at tap-
pılırsı gəlir/ Yenə görəsən, gələn kimdir?
Butler — /Başını qaldıraraq/ Atlıdırlar.

- Maşa — Deyəsən biri zabit, biri də kazaktır /Baxaraq/ Pyotr Nikolayeviç, sizsinizmi?
- Poltoratski — Özüdür ki, var /Yol paltarında işığa çıxır/ Aha, Butler, xoş gördük, hələ də yatmayıbsınız? Gecə-gündüz Marya Dmitrovna ilə gəzirsiniz. Amma özünüzü gözləyin ha, İvan Matveyeviç axırınıza çıxar. Özü haradadır?
- Maşa — Odur, istəyirsiniz? /Musiqi tərəfə göstərir/ Kef çəkir.
- Poltoratski — Bu nədir? Sizinkilərimi böylə keflənmişlər?
- Butler — Yox, Xasay yurddan qabardin alayının iki taqımı gəlmişdir, indi də qonaqlıq düzəlmişlər.
- Poltoratski — Aha, anlayıram, nə var ki, bu yaxşı işdir. Mən də yetişdirərəm, ancaq bir dəqiqəlik mayoru görməliyəm.
- Butler — Nə olub, işinmi var? /Papiros verir/
- Poltoratski — Balaca bir iş kimi vardır.
- Maşa — Yaxşı işdir, yaman iş?
- Poltoratski — Hərəyə bir cür. Bizim üçün yaxşıdır, bəziləri üçün isə yamandır. /Eyvana çıxıb, yola qışqırır/ Ey Çixiryov, düş atam. /Papiros ilə qayıdır /Əlində heybə ilə Don kazakı işığa çıxır/
- Poltoratski — Hə, bircə o şeyi çıxart. /Kazak heybədən kisə çıxarır, Poltoratski kisəni

- alır./ Sizə yəni bir şey göstərimmi? /Maşaya/ Siz qorxmazsınız? /O, əlini kisəyə salır/
- Maşa — Nədən qorxacağam, qərībədir. /Gülür/
- Poltoratski — Budur. /Adam başı çıxır/ Tanıyırmısınız? /Ay işığına qoyur/
- Maşa — Ax... /üzünü tutur/
- Butler — Bu Hacı Muradın dəhşətli başı olmaya, doğrudanmı odur?
- Poltoratski — Özüdür, şübhə etməyə bilərsiniz. /Başı kazaka verir, getməsinə işarə edir./
- Butler — Yaxşı bu necə oldu, kim onu öldürdü, harada?
- Poltoratski — Qaçmaq istəyirmiş kimi tutmuşlar, bilirmisiniz böyük bir igidliklə öldü.
- Butler — Axır necə oldu ki, belə oldu?
- Poltoratski — Dayanız... İvan Matveyeviç gələr hamısını söylərəm. Məni elə bunun üçün göndərmişlərdir. /Qonaq odasına gedir/ Bütün qalalara və kəndlərə aparıb göstərirəm.
- Butler — Həmişə də göstərəndə böylə danışırırsınız? /Acıqlı qalxıb evə gedir/
- Poltoratski — /Gülümsəyərək/ Çarəm nədir, əmr böyledir. /Petrov ki, gəlib yəqin oxuyur/
- Petrov — Şamil üsyan qaldırdı keçmiş illərdə tam, tam, rantattam.
- Şamil keçmiş illərdə üsyan qaldırdı,

Daratam, dararam üsyan qaldırdı,
 Qoşun yıgdı çöllərdə üsyan qaldırdı,
 Dararam, tararam, üsyan qaldırdı.
 Keçmiş illərdə. /Maşa onu götürür/ /Qonağı görə-
 rək/ Aha...Poltoratski, mənim əziz dos-
 tum. /Qucaqlayır/
 Poltoratski — Mən isə sizə Hacı Muradı gətirmişəm.
 Petrov — Yox, yalan deyirsən, diri?
 Poltoratski — Yox... Ancaq başını.
 Petrov — Başını... Aha, deməli, öldürmüşlər? Zirəng işdir. /Fit çalmağa çalışır/
 Poltoratski — Əvət, dağlara qaçmaq istəyirmiş.
 Petrov — Sən Allah gördünmü? /Butler/ Yaxşı bəs baş haradadır?
 Poltoratski — /Fit çalaraq/ Ey Çixiryov /Kazakı çağırır/ /Başı çıxarır/
 Petrov — /Ayılaraq/ Nə olursa olsun, zalım oğlu qoçaq idi.
 Butler — /Ah çəkərək/ Əvət, igid idi.
 Petrov — Bəri ver, mən onu öpmək istəyirəm. /Öpür, qaytarıb kisəyə salır/
 /Maşa gözlərini silib pəncərəyə tərəf gedir/
 Butler — De yaxşı, danışınız görək necə olmuşdur.
 Poltoratski — Əhvalat böylə olur. /Oturur/
 Onun sizdən necə qaçdığını, uryadniki necə vurduğunu və atları necə kəsdiyini

yəqin siz özünüz də bilirsiniz.
 Butler — Gözümüzlə gördük, kazak miskini də qayıtmışdır..
 Poltoratski — Odur ki, hər yerdə haray çəkilmişdir, dirisini ya ölüsünü götürənə min manat verəcəyi bildirildi. Qaladan atəş açıldıqdan düz iki saat sonra iki yüz kazak onun ardınca atlandı. Hacı Murad yol ilə düz iyirmi saat çapıb, baxınız. Sağda Bilerciyin daxmaları və minarələri, solda isə tarlalar və çay. Dağların yolu sağdan olsa da Hacı Murad atını sola döndərdi. Gördülər ki, o təqib edənlərin sağa atlıcağını, özünü isə Alazandan keçib dağlara gedəcəyini düşünmüşdür. Ancaq o çayı keçə bilməmişdir. Düyü zəmilərinə su buraxılmış və batlağa dönmüşdür. Onlar burada quru yer axtarıb çox hərlənmişlər. Gah sola, gah sağa gedir, axırda bir adaya çıxıb gecəyədək dincəlməyi qəralraşdırırlar. Ardlarıncə gələnlər isə artıq evə dönürlər. Ancaq yolda odun daşıyan bir qoca tuş gəlir, düyü zəmisində onu göstərir. Odur ki, kazaklar kolları sarıyırlar. Hacı Murad bir arxda otururdu. Qəza naçalniki Karqanov* atını yaxın sürüb bağırdı: “Ey, Hacı Murad, təslim ol, biz çox, siz isə azsınız”. Cavabında tüstü gö-

ründü və tüfəng açıldı, at səndələdi və yığıldı. Odur ki, tüfənglər şaqıldadı. Güllələr noxud kimi səpələndirdi. Bu aralıq Arslan xan da iki yüz kumık ilə çapıb gəldi. Qılıncıla “Ardımca”, deyər Arslan xan qışqıraraq kolların içinə atıldı. Lakin dağlılar bir gülləni belə boş itirmirdilər. Odur ki, kumıklar səpələndilər, Hacı Murad özü yaralanmışdı, güllə onun çiy-nini deşmişdi. O, donundan bir az pambıq qoparıb yarasına tıxadı. Bir güllə səsi belə boşa çıxmırdı, nöqtə nöqtəsinə vururdu. Bu aralıq Eldar qılınc davasına səngərdən çıxıb irəli atıldı. Daha təbii ki, oradaca üzü üstə yığıldı. Kazaklar qışqıraraq koldan-kola qaçır və getdikcə yaxınlaşırdı. Hacı Murada bir güllə də sol qabırğasından deydi, yenə də yarasını tıxadı və gücünü toplayaraq aradan çıxdı və əlində ayı xəncər kimi ağır-ağır axsayaraq bir baş düşmənin üstünə yüyürdü. Tüfənglər açıldı, o səndirlədi və yığıldı. Qışqırıq ilə onun üstünə atıldılar. Lakin yaxında ölü görünən bədən birdən tərپəşdi, qana boyanmış qırxıq baş qalxdı, sonra haydı dikəldi. Burada o, ağacdan yapışdı və bütün boyu ilə qalxdı. Burada o öylə dəhşətli idi ki, hamı do-

nub qaldı. Lakin bu aralıq bu yenilməz iyid sarsıldı, ağacdan geriye qarıldı və köksündən kəsilmiş yerə deydi, — Ø kimi bütün böylə üzü üstə yerə deydi və artıq bir daha qımıldanmadı.

Arslan xan yanına yüyürdü və birinci olaraq xəncər ilə başına vurdu. Sonra gənc Əhmədخان Mehduinski yüyürüb ayağını küreyinə qoydu və iki xəncər vuruşu ilə başını bədəninədən ayırdı, lakin çəkmələrini qana batırmamaq üçün ayağı ilə yavaşca o tərəfə diyirlətdi. Boynundan al qan, başından isə qara qan axıb ot üstünə töküldü. Burada təbii hamısı: kazaklar da, kumıklar da ovçular öldürdük-ləri ovun üstünə atılan kimi, onun üstünə atıldılar. /Susduqdan sonra/

İştə bu qəder... /Sükut, bülbüllər oxuyur/

Petrov — /Sıçrayaraq/ Yox, onu bəri ver, onu öpə-cəyəm, axır o qılınc bağışlamışdır ha... Budur... Buradadır /Qılıncı göstərərək stulun üstünə çıxır və sanki düşmən ilə çarpışır./

Biz Çeçəndən qorxmarız,
Çarpışarız, vurarız.

Maşa — /Göz yaşlarını saxlaya bilməyərək/ Aman Allah, nə yırtıcılarıdır.

Butler — /Heyrətlə/ Mariya Dmitrovna, sizə nə olmuşdur?

Maşa — /Acıqlı baxaraq/ Siz hamınız yırtıcısınız, zəhləm gedir sizdən, yırtıcılar.

/Bərkdən ağlayır/

Butler — /Özünü itirərək/ Böylə iş hamısının başına gələ bilər. /Söz tapmayıb ah çəkir/

Poltoratski — Mühəribə böylə olar da.

Maşa — Mühəribə, bu nə mühəribədir? Yırtıcılarsınız, vəssəlam. Ölüni basdırmaq lazımdır. Onlar isə dişlərini ağadırlar.

Ey... siz yırtıcılar, yırtıcılar, yırtıcılar!
/Tez eyvana çıxıb orada ağlayır. Petrov gah gülür, gah da oxuyur, oynayır./

Son söz.

Qaranlıq... Yenidən avtorun silueti.

Avtor

Qurtardı 20 XI

ŞƏRHLƏR

- s.13 - Nayib** - L.N.Tolstoy "Basqın" hekayəsində bu sözü mənəsinə belə izah edib: "Şeyx Şamil tərəfindən müəyyən ərazini idarə etməyə təyin olunan şəxsləri nayib adlandırırlar".
- s.14 - Vedeno** - İmam Şamilin iqamətgahı olan aulun adıdır.
- s.14 - İmam** - XIX əsrin birinci yarısında dağlıların dini rəhbərləri və hərbi sərkərdələri olan şəxsə deyilirdi.
- s.14 - İmam Şamil** (1797-1871) - Çeçenistan və Dağıstanın üçüncü imamı, Şimali Qafqazda milli hərəkatın rəhbəri.
- s.15 - Mürid** - L.N.Tolstoyun əsərlərində bu söz "adyutant" və "cangüden" sözlərinin mənasını əks etdirən söz kimi istifadə olunur.
- s.16 - Mürşid** - müridlərə rəhbərlik edən təriqət başçısı.
- s.19 - Qumuxlar** - Şimali Qafqazda yaşayan xalqın adıdır.
- s.20 - Sərdar** - XIX əsrdə Şimali Qafqaz xalqları Rusiya imperatorunun Qafqaz canişinini belə adlandırırdılar.
- s.23 - Knyaz Vorontsov Semyon Mixayloviç** (1823-1889) - Kurinski alayının komandiri, Qafqaz canişini M.S.Vorontsovun (1782-1856) oğlu.
- s.23 - Loris-Melikov Mixail Tariyeloviç** (1825-1888) - knyaz M.S.Vorontsovun adyutandı, 1870-ci illərdə Qafqazda aparılan hərbi əməliyyatların rəhbəri, 1880-1881-ci illərdə Rusiyanın daxili işlər naziri.
- s.27 - Kaptenarmus** - rus ordusunda silah sursatının və əmlakın qeydiyyatı və saxlanılmasına məsuliyyət daşıyan vəzifəli şəxs.
- s.53 - P.P. Meller-Zakomelski** (1806-1869) - rus ordusunun generalı, Qafqazda aparılan hərbi əməliyyatların iştirakçısı.
- s.64 - Mürat İoxim** (1767 - 1815) - məşhur fransız generalı, Napoleonun silahdaşı.

- s.66 - **General fon Klyugenau Frants Karloviç** (1791-1851)
- Şimali Qafqazda rus qoşunlarının komandiri.
- s.71 - **Selmes** - Hacı Muradın dünyaya gəldiyi aulun adıdır.
- s.71 - **Xunzax** - Avaristanın mərkəzi.
- s.74 - **Şeyx Mansur Məhəmməd** - Şimali Qafqazda müsəlman dininin təbliğatçısı.
- s.75 - **İmam Həməzət** (1789-1834) - Çeçenistan və Dağıstanın ikinci imamı.
- s.95 - **Cernişov A.İ.** (1786-1873) - Rusiyanın hərbi naziri.
- s.96 - **Birinci Nikolay** (1796-1855) - 1825-ci ildən Rusiyanın imperatoru.
- s.98 - **Mənim qaynım...** - Prussiya kralı IY Fridrix Vilhelm (1795 - 1861).
- s.98 - **Macarıstanda...** - 1849-cu ildə Macarıstanda Avstriya hökumətinə qarşı üsyan olmuşdur. Həmin zaman Nikolay Avstriya imperatoru Frans İosifin xahişi ilə oraya xeyli qoşun göndərərək üsyanın amansızcasına yatırılmasına kömək etmişdir.
- s.103 - **On iki min çubuq...** - belə bir cəzaya məhkum olan müqəssiri - üz-üzə durmuş iki sıra soldatın arasından keçirirdilər. Bu vaxt hərə öz növbəsində onun çılpaq kürəyinə çubuqla bir dəfə vururdu.
- s.132 - **Baryatinski Aleksandr İvanoviç** (1814-1879) knyaz, general, 1856-cı ildən Qafqazın canişini. 1859-cu ildə İmam Şamili təslim olmağa məcbur etmişdir.
- s.146 - **Türkiyəyə getmək...** - L.N.Tolstoyun əsərində belə bir ifadə yoxdur, orada "dağlara getmək" ifadəsi işlədilmişdir.
- s.159 - **Korqanov İosif İvanoviç** - Nuxa şəhərinin qəza hərbi rəisi.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
Hacı Murad	13
Şərhlər	163

Korrektor:
Aida Allahverdiyeva

Çapa imzalanmış: 28.VII.2008.
Format: 70x100 1/32
Şerti çap vərəqi: 10,37 ç. v.
Sayı: 500. Sifariş 255

Lev Nikolayeviç T
(1828-1910)
Rus ədəbiyyatının klassiki.

Cəfər Qafar oğlu Cabbarlı
(1899-1934)
Azərbaycan ədəbiyyatının və
dramaturgiyasının klassiki.

Cəfər Cabbarlı Azərbaycan mədəniyyəti tarixində görkəmli dramaturq, şair, nasir olmaqla yanaşı, həm də istedadlı publisist, teatr tənqidçisi, ssenarilər müəllifi, rejissor, jurnalist və tərcüməçi kimi də dərin iz qoymuşdur. Cabbarlının yaradıcılığında dünya ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərindən Azərbaycan dilinə tərcümələri (Şekspirin “Otello”, “Hamlet”, Şillerin “Qaçaqqlar”, Qoqolun “Müfəttiş” və s.) də mühüm yer tutur. O, həmçinin nəsr əsərləri - Tolstoyun “Uşaqlıq” povesti və “Anna Karenina” romanını (tamamlanmamışdır) da dilimizə çevirmişdir.

Xüsusən qeyd etmək lazımdır ki, C. Cabbarlı Tolstoyun yaradıcılığına böyük əhəmiyyət vermişdir. Onun fikrincə, yazıcının əsərlərində rus realizm ənənələri özünün ən yüksək ifadəsini tapmışdır. 1934-cü ildə sovet yazıçılarının Birinci Ümumittifaq qurultayındakı çıxışında o, yazıçılara bədii sənətkarlığı Tolstoydan öyrənməyi məsləhət görürdü. Həmin çıxışında Hacı Muradın ölüm səhnəsinin təsvirini xatırlayan Cabbarlı insan möhtəşəmliyinin sözlə necə şanlı ifadə edilməsinə diqqəti cəlb edir və Tolstoyun bu sənətkarlığını müasir yazıçılar üçün örnək hesab edir. Cabbarlının tərcümə və səhnələşdirmək üçün məhz “Hacı Murad” povestinə müraciət etməsinin səbəbini də bununla izah etmək olar.